

De VVD en de kruisraketten, 1977-1985

Master politiek en maatschappij in historisch perspectief

Universiteit Utrecht

2 juli 2014

Docent: Dr. M. P. Bossenbroek

Student: P. A. J. de Jonge

3864375

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Relevantie van het onderzoek	8
Methode en bronnen	11
Hoofdstuk 1 ‘Halen, hebben en houden’? Polarisatie in de jaren zeventig	13
De confessionelen: te zijn of niet te zijn	13
VVD: van zindelijke burgerheren naar echte volkspartij	16
Detente in de Koude Oorlog	21
Economie: Europa stagneert in de jaren zeventig	25
Samenvatting	26
Hoofdstuk 2 ‘De VVD is niet melaats’. Het kabinet-Van Agt I 1977-1981	27
De verkiezingen van 1977: aanloop en uitslag	28
Neutronenbom	30
NAVO Dubbelbesluit	34
Kernwapenstandpunt van de VVD	36
Ontwikkelingen binnen de VVD	39
VVD en het buitenland: Europese samenwerking	43
Samenvatting	44
Hoofdstuk 3 Het verloren jaar. Van Agt II en III (1981-1982)	45
Formatie 1981	46
Leiderschapswissel bij de VVD	50
Pleidooi voor kruisraketten	54
De Teldersstichting mengt zich in het debat	58

Samenvatting	62
Hoofdstuk 4 Bijzondere band. De opkomst van Thatcher en Reagan	64
Margaret Thatcher	64
Amerikaans buitenlandbeleid	71
Ronald Reagan	73
Speciale verhouding Engeland en Amerika	75
Reacties van de VVD op Thatcher en Reagan	76
Samenvatting	82
Hoofdstuk 5 De climax van het Nederlandse kernwapendebat 1982-1985	83
Verkiezingen en formatie 1982	84
Monisme	87
Verslechtering verhouding VVD en CDA	89
Besluiten over kruisraketten	92
Publiciteitsoffensief	96
Gorbatsjov	99
Samenvatting	100
Conclusie	101
Bronnen en literatuur	105
Bronnen	105
Literatuur	107

Inleiding

Februari 2011 stelde de VVD-fractie in Den Haag voor om een straat te vernoemen naar de Amerikaanse president Ronald Reagan (1911-2004). Ondanks protesten van linkse fracties die hem te controversieel vonden voor de stad van Vrede en Recht, ging een raadsmeerderheid akkoord.¹ Dinsdag 5 november 2013 organiseerde de Teldersstichting, het wetenschappelijke bureau van de VVD, in Utrecht een Telderslezing over Margaret Thatcher. De spreker was Charles Moore, journalist en schrijver van de geautoriseerde biografie. Bij die lezing ging hij onder andere in op de vraag in welk opzicht zij gezien mocht worden als een klassieke liberale politica.² Waren dit voorbeelden van een vanzelfsprekende band tussen rechtse politici in Nederland en in het buitenland?

Dertig jaar eerder publiceerde Frits Bolkestein, op dat moment lid van de Tweede Kamer namens de VVD, in samenwerking met de Teldersstichting een boek met vraaggesprekken met liberale politici uit het buitenland. Een van de ondervraagde personen was de Britse politicus Jo Grimond. In het voorwoord van het boek werd vermeld dat Grimond, vanwege het Britse kiessysteem, nooit een uitvoerende functie heeft kunnen bekleden.³ Een merkwaardige opmerking, want op dat moment was Margaret Thatcher immers premier, dus waarom zou een partijgenoot geen minister kunnen worden? Het antwoord is eenvoudig: Thatcher was aanvoerder van de Britse Conservatieven, maar Grimond was lid van de Liberalen.

Thatcher en Grimond waren dus geen partijgenoten, wat Grimond en Bolkestein er niet van weerhield om Thatcher te respecteren. Volgens hen waren de Conservatieven onder te verdelen in twee stromingen, *Whigs en Tories*. Whigs, veelal werkzaam in de vrije sector en afkomstig uit de middenklasse, waren voorstanders van concurrentie, vrije markt en een

¹ Zie o.a. <http://www.vvddenhaag.nl/nieuws/antwoorden-reaganplein-laan/>, R. Hoogland, 'Reagan', De Telegraaf, 21 januari 2011, http://www.telegraaf.nl/binnenland/20250550/Reagan_krijgt_Haagse_straat_.html, <http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/nieuws/den-haag-stemt-in-met-ronald-reaganlaan.693216.lynkx> en <http://www.vvddenhaag.nl/nieuws/den-haag-krijgt-reaganlaan-2/>, bekeken op 18 juni 2014.

² Een uitnodiging voor die lezing is in mijn bezit.

³ F. Bolkestein, *Modern liberalism. Conversations with liberal politicians* (Amsterdam, 1982), eerste pagina van de (ongenummerde) inleiding. Het interview met Grimond staat op p. 71-102.

terughoudende, beperkte overheid. Tories daarentegen waren overwegend in dienst van de overheid. Onder hen was de adel vertegenwoordigd. Zij gaven de voorkeur aan stabiliteit en de overheid mocht daarom ingrijpen in de samenleving, zeker als immateriële waarden op het spel stonden. Thatcher had meer weg van de Whig dan van de *true-blue* Tory.⁴ Vrij samengevat: Thatcher was geen liberaal, maar een conservatief die een liberaal beleid voerde.

Hoe vaag het onderscheid tussen liberalisme en conservatisme is, werd onbedoeld bevestigd in diezelfde bundel. In een gesprek met Bolkestein stelde Edzo Toxopeus dat problemen met jongeren, zoals voetbalgeweld, veroorzaakt werden door de ontkerkelijking en de verzorgingsstaat. Door het eerste was moreel besef verminderd, het laatste verminderde de noodzaak om voor het eigen inkomen te zorgen. De combinatie daarvan zou het voor jongeren makkelijker maken om maatschappelijk ongewenst gedrag te vertonen.⁵ Geen van beide gesprekspartners merkte op dat die uitspraak net zo goed door een conservatieve politicus of een christendemocraat gedaan had kunnen worden. Het verschil tussen liberalen en conservatieven is niet altijd duidelijk. Beide stromingen kunnen voor spreiding van macht en tegen een te sterke overheid zijn.⁶ Beide stromingen omhelsden de heropleving van het economische liberalisme oftewel *Nieuw Rechts* vanaf de jaren zeventig.⁷ Doet het er eigenlijk wel toe of een rechtse politicus liberaal, christendemocraat of conservatief is, aangezien ze dikwijls dezelfde sociaal-economische standpunten innemen?⁸

Vraag het een VVD'er en de kans is groot dat hij of zij ontkennend antwoordt. VVD-politici stellen doorgaans dat de politieke praktijk belangrijker is dan de ideologie.⁹ Dit laatste is tegen het zere been van de minderheid binnen de partij die wel hecht aan zuiverheid van de

⁴ Bolkestein, *Modern Liberalism*, 91-92; F. Bolkestein, 'Liberalen, conservatieven en socialisten' in: K. Groenveld en G. A. van der List, *Liberalisme en conservatisme. Verslag van een symposium* (Den Haag, 1990), 27-45, 30-33.

⁵ Bolkestein, *Modern Liberalism*, 246-250.

⁶ S. W. Couwenberg, 'Hoe conservatief is Nederland?' in K. Groenveld en G. A. van der List, *Liberalisme en conservatisme. Verslag van een symposium* (Den Haag, 1990), 72-87, 82.

⁷ A. Heywood, *Political Ideologies. An introduction* (Basingstoke, 2012; 5e editie), 49-51 en 84-93.

⁸ Zie http://www.refdag.nl/nieuws/politiek/rutte_praat_met_cameron_en_merkel_in_zweden_1_830920 en http://www.telegraaf.nl/binnenland/22678249/Overleg_Rutte_Merkel_Cameron_.html, bekeken 21 juni 2014.

⁹ F. de Beaufort en P. van Schie, 'Vrijheid, en vervolgens... De ideologische ontwikkeling van de VVD' in P. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 137-164, 138. Vier van de voor dit schrijven benaderde politici hebben dit tijdens het gesprek opgemerkt.

beginselen, veelal geconcentreerd bij de Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD) en het wetenschappelijk bureau (Teldersstichting).¹⁰ De kiezers van de VVD lijkt het weinig uit te maken wat de ideologische kleur van de partij is, zolang hun belangen maar behartigd worden.¹¹ De achterban lijkt wel een voorkeur voor rechts te hebben. Deze voorkeur werd niet altijd gedeeld door het partijkader, dat om principiële en/of strategische redenen het midden van het politieke spectrum opzocht.¹² De VVD slaagde erin de meeste standpunten te verwezenlijken in coalities met het CDA – doorgaans kwam dan 80 procent van de verkiezingsprogramma's van de twee partijen overeen.¹³ De VVD bond kiezers op harde financiële en economische punten en, op het terrein van de internationale politiek, op trouw aan de NAVO.¹⁴

Wanneer dit alles in ogeschouw genomen wordt, lijkt de verwachting gerechtvaardigd dat eind jaren zeventig en begin jaren tachtig – de periode waarin Thatcher en Reagan aan de macht kwamen – de VVD sterk op deze buitenlandse politici gericht was. De leus van Reagan en Thatcher luidde dat de overheid het probleem was, niet de oplossing en de VVD vertaalde dit naar Nederland. Het waren echter veelal linkse politici die een verband zagen tussen de VVD, Reagan en Thatcher.¹⁵ Een blik op de artikelen die geplaatst werden in *Liberaal Reveil*, het kwartaalblad van de Teldersstichting, leert dat eind jaren zeventig en begin jaren tachtig slechts één artikel aan Thatcher gewijd werd en geen enkel artikel aan Reagan.¹⁶ Dit suggereert dat het voor de VVD indertijd juist niet vanzelfsprekend was om deze politici en hun partijen, de Britse Conservatieven en de Amerikaanse Republikeinen, als bondgenoten en geestverwanten te beschouwen.

¹⁰ U. Rosenthal, 'Zwevende kiezers, zwevende partijen. Electorale trends' in P. van Schie en G. Voerman, *60 jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 53-92, 89. Een directeur van de Teldersstichting omschreef de VVD als 'denkluie partij'. Brief J. van Aartsen aan partijvoorzitter F. Korthals Altes van 15 maart 1979. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, (1955) 1968-1993; inventarisnummer inv.nr. 148.

¹¹ Rosenthal, *Electorale trends*, 89.

¹² P. Lucardie, 'De positie van de VVD in het Nederlandse partijstelsel. Invloedrijk maar excentrisch?' in P. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 13-26, 15 en 20.

¹³ Lucardie, *Invloedrijk maar excentrisch*, 18-20.

¹⁴ Rosenthal, *Electorale trends*, 90.

¹⁵ F. de Beaufort, P. van Schie en G. Voerman, 'De bijdrage van de VVD aan de vormgeving van Nederland. Verworvenheden, tekortkomingen en toekomst' in P. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 165-177, 167; het CPN-Kamerlid Ina Brouwer tijdens een Kamerdebat over de sociale zekerheid, 15 april 1986, *Handelingen van de tweede kamer 1985-1986*, 4476-4489.

¹⁶ Deze inhoudsopgave trof ik begin februari aan als op de website van de Teldersstichting. Kort daarop was dit overzicht verwijderd, maar de Teldersstichting was bereid mij het pdf-bestand te mailen.

Aanleiding om wel toenadering te zoeken was er genoeg in deze periode. Na de Cuba-crisis van 1962 was de verhouding tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie verbeterd. De tegenstellingen bleven bestaan, maar in diplomatiek opzicht was er sprake van ontspanning. Eind jaren zeventig namen de internationale spanningen echter toe. De Verenigde Staten overwogen de productie van een nieuw type kernwapen, de neutronenbom, terwijl in december 1979 de Sovjet-Unie Afghanistan binnenviel. Een eventuele kernoorlog tussen de twee grootmachten leek weer reëel te worden.

In Nederland ontstond in reactie hierop een grootschalige vredesbeweging, die alle kernwapens de wereld uit wilde, om te beginnen uit Nederland. Uiteindelijk werd afgezien van de productie van de neutronenbom, maar de NAVO wilde wel extra kruisraketten plaatsen, ook in Nederland. Uit protest tegen dit besluit werden in 1981 en 1983 protestmarsen georganiseerd die veel bijval kregen onder de bevolking. In 1985 zouden de internationale spanningen weer verminderen als gevolg van toenadering tussen de Amerikaanse president Ronald Reagan en de nieuwe Russische leider Michail Gorbatsjov. Tussen 1977 en 1985 bevonden de Nederlandse kabinetten zich echter in een spagaat: moesten ze hun internationale verplichtingen binnen de NAVO naleven of moesten zij gehoor geven aan de protesten van de bevolking?

De periode 1977-1985 valt vrijwel volledig samen met twee CDA-VVD-kabinetten, Van Agt I (1977-1981) en Lubbers I (1982-1986). Het CDA was intern verdeeld over de vraag of voorrang gegeven moest worden aan de NAVO of aan de vredesbeweging. De VVD was de enige politieke partij in Nederland die onvoorwaardelijk vast hield aan steun aan de NAVO, ook als dat uitbreiding van het aantal kernwapens zou betekenen.¹⁷

Tijdens de 'tweede Koude Oorlog' had de VVD op twee voor die partij essentiële terreinen, de verhouding tussen overheid en vrije markt en het NAVO-bondgenootschap, opvattingen gemeen met de Conservatieven en de Republikeinen. Dat maakt het des te opmerkelijker dat de VVD niet eens gefilosofeerd lijkt te hebben over de verhouding tussen de drie partijen.

¹⁷ G. A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden, 1995), 463.

Hier zijn drie mogelijke verklaringen voor. De eerste is dat de VVD is jarenlang vooral gericht is geweest op het binnenland. Partijleiders Pieter Oud en Hans Wiegel profileerden zich vooral op binnenlandse onderwerpen.¹⁸ Contact zoeken met buitenlandse partijen zou dan eenvoudig genoeg niet overwogen zijn geweest. Het is echter ook mogelijk dat bewust afstand gehouden werd, omdat de VVD een liberale partij was en de andere twee partijen conservatieve partijen waren.¹⁹ Tenslotte kan de VVD het in deze periode te druk hebben gehad om zich te oriënteren op het buitenland of op andere partijen. Een regeringspartij heeft minder tijd en gelegenheid om zich met de ideologie bezig te houden. De VVD was daarnaast in deze periode bezig met een groei van het aantal leden, de daarop noodzakelijke professionalisering van de organisatie van de partij en in 1982 met een wisseling van leiderschap. De vertrekkende voorman Wiegel en zijn opvolger Ed Nijpels konden het simpelweg te druk gehad hebben om grensoverschrijdende contacten te onderhouden.

Relevantie van het onderzoek

Op twee punten vormt dit onderzoek een aanvulling op eerder onderzoek.

Bij geschiedschrijving over Nederland in de periode 1977-1985, tijdens de 'tweede' Koude oorlog die begon na een periode van ontspanning in de verhouding tussen Amerika en Rusland, werd meestal ingegaan op de partijen die voor vrede en ontwapening en de ontwikkeling van de neutronenbom en het plaatsen van kruisraketten waren. De protesten waren in Nederland zo heftig, dat buitenlandse waarnemers spraken van 'Dutch disease'. Om die reden is het begrijpelijk dat historici en journalisten aandacht besteed hebben aan de Nederlandse vredesbeweging, maar om een periode van maatschappelijke ophef goed weer te geven, zou aandacht besteed moeten worden aan alle standpunten. De term polarisatie houdt in dat er tenminste twee tegengestelde standpunten zijn, dus zou Nederland in deze periode ook voorstanders van kernbewapening en een militante lijn tegenover de Sovjet-Unie en het communisme gehad moeten hebben.

¹⁸ H. J. L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak* (Den Haag, 1998), 81. Een uitzondering hierop vormde een van de oprichters, Dirk Stikker (1897-1979).

¹⁹ Hans Wiegel is een van de weinige prominente VVD'ers die Reagan en Thatcher als voorbeelden genoemd heeft. H. te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel. Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat' in: P. van Schie en G. Voerman (red), *Zestig jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 27-52, 27. Deze uitspraken deed hij in 2007.

Een meer kritische en evenwichtigere benadering van het kernwapendebat in deze periode zou een aantal vragen kunnen beantwoorden die nog niet gesteld lijken te zijn. Zo lijkt bij beschrijvingen van de kerkelijke vredesbeweging vaak verondersteld te worden dat de kerken unaniem pacifistisch waren. In werkelijkheid moeten er ook kerkgangers geweest zijn die hier anders over dachten. Een ander voorbeeld betreft de PvdA. Deze partij was tegen verdere bewapening, maar Helmut Schmidt, bondskanselier van West-Duitsland van 1974 tot 1982, was voorstander van het NAVO-Dubbelbesluit. In beide gevallen ging het om sociaaldemocraten, dus waarom namens ze verschillende standpunten in? Een laatste voorbeeld: hoe kan het dat in 1983 meer dan een half miljoen mensen in Den Haag tegen kernwapens protesteerden, terwijl een jaar eerder bij de parlementsverkiezingen de enige partij die onvoorwaardelijk de NAVO op dit punt steunde een historische zege behaalde? Nog niet eerder had de VVD 36 zetels in de Tweede Kamer gehad.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat het overheersende beeld van het Nederlandse kernwapendebat eenzijdig is. Meer aandacht voor personen en groeperingen die zich niet herkenden in de vredesbeweging is wenselijk.

Het tweede terrein waarop dit onderzoek helpt om een lacune op te vullen betreft de geschiedschrijving van Nederlandse politieke partijen. Wie in een willekeurige universiteitsbibliotheek langs de kasten over Nederland na de tweede Wereldoorlog loopt, kan daar een grote hoeveelheid titels aantreffen over het CDA en de drie partijen die daarin opgegaan zijn en een groot aantal over de PvdA. Zowel over die partijen als over individuele confessionele of sociaaldemocratische politici is een ruime keus aan literatuur beschikbaar. Over de VVD echter slechts drie wetenschappelijke monografieën over de VVD. De eerste beschreef de organisatorische ontwikkeling van de partij.²⁰ De tweede ging over de opvattingen van de partij over buitenlands beleid (buitenlandse zaken, defensie, ontwikkelingssamenwerking).²¹ Het laatste boek gaf geen chronologisch overzicht, maar bevatte thematische opstellen.²² Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij wetenschappelijke

²⁰ R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie* (Houten, 1988).

²¹ G. A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden, 1995).

²² P. van Schie en G. Voerman (red), *60 jaar VVD* (Amsterdam, 2008).

biografieën. Afgelopen maart werden binnen een week twee biografieën gepresenteerd over PvdA-premiers.²³ De laatste wetenschappelijke biografie over een VVD-politicus verscheen in 1988.²⁴ De VVD zat in veertien van de 24 kabinetten die Nederland sinds 1946 gehad heeft, de PvdA in elf. Sinds 1977 zat de VVD in tien van de twaalf kabinetten.²⁵

Kleio lijkt geen belangstelling te hebben voor de VVD²⁶ en politicologen evenmin.²⁷ De VVD maakt het onderzoekers niet altijd makkelijk. Historici zijn afhankelijk van bronnen. Een fractie die geen notulen maakt²⁸ of alleen besluitenlijsten²⁹, is voor historici lastiger te bestuderen dan partijen die bewust bronnenmateriaal bewaren.³⁰

Wie meer wil weten over de VVD, moet zijn heil zoeken tot niet-wetenschappelijke publicaties. VVD-prominent Henk Vonhoff (1931-2010) schreef een aantal boeken, waarvan een de standpunten van de partij in de Tweede Kamer op een rij zette.³¹ Vorig jaar kwam een boek uit over de geschiedenis van de Tweede Kamerfractie.³² Beide titels verschenen ter gelegenheid van lustrumjaren van de VVD en waren daarom niet al te kritisch.

²³ H. Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn 1894-1977* (Amsterdam, 2014) en H. Daalder en J. Gaemers, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam, 2014). Het laatste boek is het slotdeel van een vijfdelige biografie.

²⁴ M. F. Westers, *Mr. D. U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland: een zakenman in de politieke arena* (Amsterdam, 1988).

²⁵ P. Lucardie en en G. Voerman (red), 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system' in: P. van Schie en G. Voerman, *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries* (Berlijn, 2006), 121-141, 124-126. Bij het totaal aantal naoorlogse kabinetten zijn de twee rompkabinetten Van Agt III (zomer 1982) en Balkenende III (zomer 2006) niet meegerekend. De PvdA zat niet in die rompkabinetten, de VVD in Balkenende III.

²⁶ Van Schie en Voerman, *Zestig jaar VVD*, 9; Van der List, *Macht van het idee*, p. 1, noot 1.

²⁷ Rosenthal, *Electorale trends* 54-55.

²⁸ Zoals in de tijd dat Hans Wiegel fractievoorzitter was. Gesprek met Hans Wiegel, 18 juni 2014, Den Haag.

²⁹ Zoals in de tijd dat Ed Nijpels fractievoorzitter was. Telefoongesprek met de VVD-archivaris, mw. S. Bakker, 21 maart 2014.

³⁰ Van de Partij van de Arbeid (PvdA) is veel materiaal beschikbaar in het Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis (IISG), zowel van de partij(afdelingen) als van individuele politici. www.iisg.org. Materiaal van de Antirevolutionaire Partij (1979-1980), individuele ARP-politici en protestantse politici binnen het CDA is beschikbaar in het Historisch Documentatiecentrum voor het Protestantisme (HDC). www.hdc.vu.nl. De VVD heeft archieven in het Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen en het Nationaal Archief, maar deze zijn kleiner van omvang dan die van andere partijen. Wie materiaal zoekt over de VVD, moet daar meer moeite voor doen dan wanneer hij een andere partij als onderwerp had gekozen.

³¹ *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (Den Haag, 1998). Na het behalen van de middelbaar onderwijs-akte geschiedenis heeft Vonhoff tien jaar gewerkt in het middelbaar onderwijs.

http://www.parlement.com/id/vg09llc6der5/h_j_l_henk_vonhoff.

³² A. Vermeulen, *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam, 2013).

Meer afstand werd bewaard door politieke journalisten die boeken uitbrachten over individuele VVD-prominenten.³³ De twee bekendste voorbeelden zijn de boeken over Hans Wiegel en Frits Bolkestein. Beide boeken zijn gebaseerd op gesprekken die de auteurs gehouden hebben met mensen die met hen gewerkt hebben. Na afloop mochten Wiegel en Bolkestein daarop reageren.³⁴

Methode en bronnen

Hoe kan achterhaald worden wat de VVD vond van Thatcher en Reagan? Een direct antwoord heeft de VVD daar indertijd niet op gegeven, maar indirect kan het wel achterhaald worden. Voor de hand liggende bronnen zijn het partijblad van de VVD, *Vrijheid en Democratie*, en *Liberaal Reveil*, het wetenschappelijk tijdschrift van de partij. Wat werd in de jaren 1977-1985 daarin geschreven over buitenlandse partijen? Welke partijen werden als geestverwanten of anders als bondgenoten beschouwd en welke niet? Daarnaast kunnen de notulen van het dagelijks bestuur en het hoofdbestuur van de VVD in de betreffende periode mogelijk een inkijk geven in de niet-publieke opvattingen van de toenmalige partijtop.

Omdat de onderzochte periode voor historische begrippen recent is, was het mogelijk om betrokkenen uit de betreffende periode te benaderen voor vraaggesprekken. Uiteraard kan menselijke geheugen, al dan niet met voorbedachten rade, feilbaar of selectief blijken, maar wanneer de verklaringen van de ondervraagde personen tegen elkaar en het andere bronnenmateriaal afgezet worden, kan de betrouwbaarheid geverifieerd worden.

Het eerste hoofdstuk bevat achtergrondinformatie over de nationale en internationale politiek van de jaren zeventig. Het schetst de voorgeschiedenis van de onderzochte periode. Het tweede hoofdstuk gaat over het kabinet-Van Agt/Wiegel. Dit hoofdstuk gaat vooral over de Nederlandse politiek in de periode 1977-1981. De internationale politiek komt echter vanzelf ter sprake, omdat in deze periode het kabinet besluiten moest nemen over de

³³ Een niet geautoriseerde biografie over Neelie Kroes werd omstreden, omdat de auteurs alleen de nadelige eigenschappen van hun onderwerp beschreven. S. de Jong en K. Voskuil, *Hoe een Rotterdams meisje de machtigste vrouw van Europa werd* (Amsterdam, 2011). Zie een recensie op http://www.refdag.nl/boeken/vernietigende_biografie_over_neelie_kroes_1_630501, bekeken 18 juni 2014.

³⁴ J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht* (Den Haag, 1993); L. Ornstein en M. van Weezel, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbouter* (Amsterdam, 1999).

neutronenbom en het NAVO-Dubbelbesluit. Voor de VVD was het duidelijk waarom hiermee ingestemd moest worden, maar voor de coalitiepartner, het CDA, was het geen uitgemaakte zaak. Het derde hoofdstuk beschrijft de kortste periode, namelijk de zestien maanden tussen de verkiezingen van mei 1981 en september 1982. Hoewel de VVD in deze periode niet in de regering zat, veranderde er binnen de partij veel. Zo maakte partijleider Hans Wiegel plaats voor de jongere Ed Nijpels. In hoofdstuk vier wordt de opkomst en de politiek van de Britse premier Thatcher en de Amerikaanse president Reagan besproken. Dit hoofdstuk brengt de overeenkomsten en de verschillen met de VVD in kaart. Het vijfde en laatste hoofdstuk gaat over het eerste kabinet van CDA-premier Ruud Lubbers. In deze periode moest Nederland definitief beslissen over het wel of niet plaatsen van 48 kruisraketten. Het CDA bleek eindelijk een eenheid geworden te zijn, maar was de VVD daar wel blij mee?

Het definitieve plaatsingsbesluit nam de Tweede Kamer op 13 november 1985. Een week later ontmoetten president Reagan en de Russische leider Michail Gorbatsjov elkaar voor het eerst in Geneve. Om die reden eindigt dit werk die maand.

Hoofdstuk 1 ‘Halen, hebben en houden’? Polariserende jaren zeventig

De Nederlandse politiek van de jaren zeventig kan worden samengevat met de term ‘polarisatie’. Mensen waren links of rechts, met niks daartussenin. Indertijd juichten sommigen deze ontwikkeling toe, omdat een keuze tussen progressief en conservatief meer duidelijkheid zou scheppen.

In dit hoofdstuk gaat het vooral om twee gevolgen van deze polarisatie, te weten de ontwikkelingen binnen de confessionele partijen en de groei van de VVD. Eerst worden de ontwikkelingen binnen de confessionele partijen besproken. De omgang met elkaar werd niet alleen bemoeilijkt door verschillen tussen de drie partijen, maar ook met meningsverschillen binnen de partijen. Daarna zal ingegaan worden op de VVD, die in deze periode onder leiding van Hans Wiegel meer kiezers en leden kreeg. Niet iedereen binnen de VVD was gelukkig met de veranderingen die de partij als gevolg hiervan onderging. Aan het einde van het hoofdstuk worden kort twee internationale ontwikkelingen geschetst: de detente in de Koude Oorlog en de stagnerende economie in de westerse landen. Op beide terreinen namen VVD en PvdA tegengestelde standpunten in, terwijl het CDA verdeeld was.

De confessionelen: te zijn of niet te zijn

Als de politieke partijen onderverdeeld worden in links en rechts, waar staan dan de confessionele partijen? In plaats van te kiezen tussen die twee posities zouden confessionelen zich liever in het midden plaatsen, maar in de jaren zeventig leek dat geen optie meer.

Het was niet de eerste keer dat het bestaansrecht van confessionele partijen ter discussie gesteld werd. Na de Tweede Wereldoorlog meenden sommigen dat de bevrijding het geschikte moment was om het politieke stelsel opnieuw in te delen. De vooroorlogse verdeeldheid zou plaats moeten maken voor eenheid. In plaats van vele partijen zouden er voortaan twee partijen moeten zijn, een progressieve en een conservatieve partij. Deze zienswijze werd ‘doorbraak’ genoemd, omdat de oude scheidslijnen doorgebroken moesten worden. De confessionele partijen werden hierbij beschouwd als onnodig verdeling zaaiend. Bij de eerste naoorlogse verkiezingen werd echter weer op de Katholieke Volkspartij (KVP), de gereformeerde Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Nederlands Hervormde Christelijk-

Historische Unie (CHU) gestemd. Doorbraakpartij de Partij van de Arbeid (PvdA) kreeg zelfs minder stemmen dan op basis van de vooroorlogse verhoudingen verwacht kon worden.³⁵

Een onbeantwoorde vraag blijft hoe de uitslag geweest zou zijn als voorstanders van de doorbraak ook een conservatieve partij opgericht zouden hebben. De doorbraakgedachte ging uit van een progressieve en een conservatieve partij. De Partij van de Arbeid was opgericht om de progressieve partij te worden³⁶, een conservatieve partij ontbrak. In 1948 zou de Vereniging voor Vrijheid en Democratie (VVD) opgericht worden.³⁷ Zowel de VVD als de confessionele partijen hadden er moeite mee om als conservatieve partijen beschouwd te worden. Ze positioneerden zichzelf liever in het midden.³⁸

De polarisatie van de jaren zeventig leek te kunnen bewerkstelligen wat de doorbraak niet bereikt had, namelijk het verdwijnen van de confessionele partijen. De leden en kiezers van deze partijen werden geacht een keuze te maken tussen links of rechts, progressief en conservatief. Het grote verschil met de jaren veertig was dat de confessionele partijen nu zelf twijfelden aan hun bestaansrecht. Eind jaren zestig en begin jaren zeventig nam het aantal kerkgangers en kerkleden af, vooral onder jongeren. Voor jongeren die in de kerk bleven was het niet langer vanzelfsprekend om op christelijke partijen te stemmen of om lid te worden van christelijke organisaties. Met de jaren zestig kwam het einde van de verzuiling, van de organisatie van het maatschappelijke leven op levensbeschouwelijke grondslag. Als deze trend doorgezet zou worden, zouden de confessionele partijen vanzelf oplossen.

Mede vanwege de slechtere verkiezingsresultaten besloten de drie partijen meer met elkaar samen te werken, met eventueel een samengaan tot één partij. In 1980 zouden ze fuseren in het Christen Democratisch Appel (CDA). Begin jaren zeventig was het echter nog de vraag of

³⁵ J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland II. De tijd na 1940* (Assen, 1999), 34.

³⁶ De Partij van de Arbeid ontstond op 9 februari 1946 uit een fusie tussen de socialistische SDAP, de links-liberale VDB en het links-christelijke CDU.

³⁷ Voor de oorlog had Nederland twee liberale partijen, de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en de Liberale Staatspartij. Na de oorlog zou de laatste partij, op initiatief van D. U. Stikker, transformeren tot de Partij van de Vrijheid. Tegen de wens in van voorman P. J. Oud besloot de VDB op te gaan in de PvdA. Oud en andere voormalige VDB-leden die zich niet konden vinden in de PvdA besloten uiteindelijk samen met de Partij voor de Vrijheid een nieuwe partij op te richten. Op 24 januari 1948 werd in Hotel Krasnapolsky de VVD opgericht. Oud en Stikker gelden als de 'vaders' van de VVD.

³⁸ Lucardie, *Invloedrijk maar excentrisch*, 15.

het ooit tot een fusie zou komen. Belangrijker dan het verschil tussen katholiek en protestants bleek het verschil in opvatting over de verbinding van geloof met de politiek. Voor de CHU en de KVP was het voldoende als men zich geïnspireerd wist door het christelijke geloof, maar in de ARP werd verlangd dat het geloof daadwerkelijk onderschreven werd. De standpunten van de ARP kwamen immers direct voort uit de beginselen. Daarnaast was de ARP een strak georganiseerde partij met een strikte discipline. De CHU en de KVP waren gewend lossier met elkaar om te gaan. Als de ARP spartaans was, dan waren de CHU en de KVP bourgondisch.³⁹

De samenwerking was daarnaast gecompliceerd door meningsverschillen binnen de partijen, vooral over de vraag of samenwerking met links dan wel met rechts de voorkeur genoot. Met name binnen de KVP en de ARP was er sprake van linkervleugels die zich sterk maakten voor het milieu, de vrede en hulp aan ontwikkelingslanden tegenover rechtervleugels die waarde hechtten aan begrotingsdiscipline door de overheid, veiligheid en eigen verantwoordelijkheid van burgers. Bij de CHU duurde de verdeeldheid kort. In de verkiezingscampagne van 1972 werd gepoogd toenadering te zoeken tot hippies op de Dam. Dit leverde zoveel hoon op van tegenstanders, dat de CHU zich weer rechts van het midden zou plaatsen en daar blijven.⁴⁰ Bij de andere twee partijen zat de verdeeldheid echter diep. Binnen de ARP werd dit zichtbaar in 1973, toen de tweede man van de partij, Willem Aantjes, twee ARP-ministers in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) wist te krijgen, tegen de wil van partijleider Barend Biesheuvel. Aantjes en Biesheuvel behoorden binnen de ARP tot verschillende vleugels. Biesheuvel legde hierop zijn partijleiderschap neer en verliet de politiek.⁴¹

Het kabinet-Den Uyl bestond uit vijf partijen, drie progressieve partijen (PvdA, D'66 en PPR) en twee confessionele (ARP en KVP). In de KVP had op dat moment de progressieve vleugel de overhand. De partij maakte zich sterk voor een vooruitstrevend beleid en had het liefst vóór de verkiezingen al een akkoord gesloten met de progressieve partijen (PvdA, D'66,

³⁹ H. Gualthérie van Weezel, *Rechts door het midden* (Den Haag, 1994), 29-32.

⁴⁰ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 31 en 34.

⁴¹ W. Breedveld en J. Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W. F. de Gaay Fortman* (Amsterdam, 1996), 171-174.

PPR)⁴². Ruud Lubbers werd minister van Economische Zaken, Dries van Agt minister van Justitie en vicepremier. Het had een half jaar geduurd om het kabinet te formeren. Het resultaat was dat de KVP en de ARP in het kabinet zaten, terwijl de CHU oppositie voerde.

De progressieve partijen hadden in deze periode twee mogelijkheden. Ze konden de progressieve krachten binnen de ARP en de KVP erkennen en stimuleren – en daarmee de confessionele samenwerking onmogelijk maken, omdat de CHU conservatief bleek – of ze konden om ideologische redenen de strijd tegen confessionele partijen voortzetten. De fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, Ed van Thijn, koos voor het laatste. Dat de KVP en de op dat moment dominante stroming binnen de ARP de progressieve standpunten op het gebied van ontwikkelingssamenwerking, zorg voor de zwakkeren, vrede en het milieu deelden bleek niet relevant. De confessionelen dachten anders over abortus en euthanasie, dus waren ze conservatief en moesten ze bestreden worden.⁴³ Kop van jut werd minister van Agt, vooral toen hij de abortuskliniek Bloemenhove wilde sluiten. In de loop van de kabinetsperiode zouden de verhoudingen tussen hem en Den Uyl steeds slechter worden.

De tegengestelde houding ten opzichte van het kabinet-Den Uyl weerhield de drie confessionele partijen er niet van om de samenwerking voort te zetten. In 1977 zouden de ze als afzonderlijke partijen, maar verenigd in de federatie het CDA, deelnemen aan de parlamentsverkiezingen. In 1976 werd van Agt verkozen tot eerste lijsttrekker van deze federatie. De progressieve aanvallen op zijn persoon hadden hem bij de achterban alleen maar populairder gemaakt.

VVD: van zindelijke burgerheren⁴⁴ naar echte volkspartij

Hans Wiegel (1941) was in 1971 aanvoerder geworden van de VVD en lijsttrekker bij de verkiezingen van 1972. De VVD hoopte de confessioneel-liberale samenwerking van het kabinet Biesheuvel (1971-1973) voort te kunnen zetten. Hoewel de VVD in theorie net zo goed van het verdwijnen van de confessionele partijen had kunnen profiteren als de PvdA,

⁴² J. Bosmans, *Tijd na 1940*, 95-96.

⁴³ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 36-37.

⁴⁴ De term komt van de titel van een boek van Henk Vonhoff over de geschiedenis van de VVD, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (1965).

zette Wiegel zich niet af tegen de christelijke partijen. In plaats daarvan richtte Wiegel zich op het bestrijden van het kabinet-Den Uyl, dat hij ervan beschuldigde de overheidsuitgaven uit de hand te laten lopen. Wiegel werd de leider van de oppositie. Hierbij werkte hij nauw samen met de CHU.

Met deze benadering hield Wiegel niet alleen de mogelijkheid van hernieuwde samenwerking met de christendemocraten open. Hij maakte de partij aantrekkelijk voor nieuwe kiezersgroepen. Hij probeerde de VVD te presenteren als mogelijk alternatief voor het rechtsgeoriënteerde deel van de achterban van de ARP en de KVP. Met name bij ARP-kiezers bestond onvrede over de landelijke koers van de partij.⁴⁵ Daarnaast sloegen zijn verwijten dat het kabinet het belastinggeld van de werkende burgers te makkelijk uitgaf aan bij mensen uit de middenklasse. Wiegel, zoon van een middenstander, benadrukte tevens dat middenstanders en kleine ondernemers gebaat waren bij een kleinere overheidsbemoediging en een lagere belastingdruk.

Wiegel richtte zich in zijn betogen niet zozeer tot zijn politieke tegenstanders, maar tot 'de mensen in het land'. Het beleid van het kabinet-Den Uyl omschreef hij als 'potverteren'. Met deze retoriek maakte hij zich geliefd bij de mensen die weinig op hadden met links of met de veranderingen die de jaren zestig en zeventig met zich meegebracht hadden. In de jaren zeventig ontstond de hechte band tussen de VVD en de niet partijgebonden krant *De Telegraaf*, waarvan de lezers evenmin veel van de maatschappelijke veranderingen moesten hebben.⁴⁶ Een ander medium dat de VVD goedgezind was, was *Elsevier Magazine*.⁴⁷ Wiegel wilde de VVD aantrekkelijk maken voor alle Nederlanders die er trots op waren dat ze hun brood konden verdienen zonder hun hand op te hoeven houden, voor mensen die vooruit wilden komen in het leven, of anders hun kinderen dit wilden zien doen. Hij lijkt hierin geslaagd te zijn, al bleef de nieuwe aanwas beperkt tot werknemers die de blauwe boord vervangen hadden door een witte.⁴⁸ Door zich af te zetten tegen links, ging Wiegel wel

⁴⁵ J. J. van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970* (Kampen, 1999), 14-16.

⁴⁶ Wiegel werd een regelmatig terugkerende gast in de societyrubriek van de krant, het *Stan Huygens Journaal*. De rubriek maakte zelfs reclame voor de winkel van zijn vrouw Jacqueline. M. Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (Amsterdam, 2009), 453-454.

⁴⁷ Ferry Hoogendijk, van 1971 tot 1985 hoofdredacteur van *Elsevier*, was voorzitter van de mediacommissie van de VVD. G. A. van der List, *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier* (Amsterdam, 2005), 150.

⁴⁸ Lucardie en Voerman, *Eccentric yet powerful*, 130-131.

degelijk mee met de kritische tijdgeest, maar op een manier die de gevestigde orde niet in gevaar kon brengen.⁴⁹

De VVD was opgericht als seculiere partij, maar dat betekende niet dat zij zich afgezet had tegen de confessionele partijen. VVD-voorman D. U. Stikker had bij de oprichting verklaard dat de partij voortkwam uit de 'protestants-christelijke middenstof'. Voor hij de politiek in ging, had hij CHU-leider Tilanus om advies gevraagd.⁵⁰ VVD-mede-oprichter P. J. Oud, minister geweest onder premier Colijn, had een portret van Colijn op zijn werkkamer hangen.⁵¹ In 1950 zocht hij toenadering tot de ARP en de CHU, om samen een 'derde weg' te vormen tegenover de KVP en de PvdA.⁵² De ARP en de CHU gingen hier overigens niet in mee. Wel bleken de drie partijen in de jaren vijftig succesvolle regeringscoalities te vormen, samen met de KVP. De protestantse nadruk op woekeren met je talenten bleek goed te combineren met de liberale voorkeur voor het maximale uit jezelf halen. Het streven van Wiegel naar hernieuwde liberaal-confessionele samenwerking had een historisch fundament. Pas in de jaren zeventig zou de VVD er voor het eerst in slagen om ook in de provincies Noord-Brabant en Limburg, dus onder mogelijke KVP-stemmers, veel stemmen te winnen.⁵³

De polarisatie van Wiegel tegen de PvdA was voor de VVD niet nieuw. Toen de VVD in 1952 in de oppositie belandde, begon partijleider Oud de PvdA steeds vaker aan te vallen. In 1959 sloot hij die partij zelfs uit als coalitiepartner. Die blokkade zou de VVD pas opheffen in de jaren zeventig.⁵⁴ Wiegel introduceerde dus geen nieuwe strategie, maar herhaalde een eerder succesvol gebleken tactiek.⁵⁵

⁴⁹ H. te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel. Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat' in P. van Schie en G. Voerman, *60 jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 27-51, 41.

⁵⁰ Koole, *40 jaar*, 26; Te Velde, *Leiderschap*, 30

⁵¹ Te Velde, *Leiderschap*, 31.

⁵² Koole, *40 jaar*, 73. Hiermee greep Oud terug op een rede die liberaal ideoloog Ben Telders (1903-1945) vlak voor de oorlog gehouden had op een algemene vergadering van de Liberale Staatspartij. Ibidem, 26. Zie ook Te velde, *Leiderschap*, 30 en 33.

⁵³ Koole, *40 jaar*, 111; Te Velde, *Leiderschap*, 30.

⁵⁴ Koole, *40 jaar*, 73. Het was de eerdere socialistenvreter Haya van Someren die de blokkade als partijvoorzitter ophief, mits de PvdA meer in de pragmatische richting van SPD-leider Willy Brandt zou opschuiven. J. van Zanen, *Haya: Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie* (Amsterdam, 1994), 85-86.

⁵⁵ Koole, *40 jaar*, 73; Van Zanen, *Haya*, 24; Te Velde, *Leiderschap*, 32.

Wiegel was niet de enige VVD'er die zich profileerde door zich af te zetten tegen de PvdA. Harm van Riel en Haya van Someren – Downer deden dit eveneens. Alle drie scoorden goed bij rechtsgeoriënteerde kiezers die afkerig waren van Nieuw Links binnen de PvdA, van D'66 en van de partijen links van de PvdA. In zekere zin kan gesteld worden dat deze drie politici binnen de VVD 'Nieuw Rechts' introduceerden.⁵⁶ De VVD voerde zelfs een tijd een campagne met deze drie personen in het centrum van de belangstelling: 'de drie H's'. ARP-leider Aantjes liet zijn afkeer van de VVD blijken door te stellen dat deze leus stond voor 'Halen, Hebben en Houden'.⁵⁷

De VVD moest in deze periode niet alleen opboksen tegen de PvdA. Electoraal had de VVD ter rechterzijde serieuze concurrentie van twee andere partijen die tegen de tijdgeest ingingen. DS'70 was opgericht door PvdA-leden die zich niet herkenden in Nieuw Links, terwijl proteststemmers ook konden kiezen voor de Boerenpartij.⁵⁸ Met name DS'70 werd lang als serieuze concurrent beschouwd, omdat die partij sterk de nadruk legde op het belang van bezuinigen om de overheidsfinanciën op orde te brengen.⁵⁹ Aan linkerkant moest men rekening houden met D'66, dat mede opgericht was door VVD'ers die hun oorspronkelijke partij niet liberaal genoeg vonden.⁶⁰ In de jaren voordat Wiegel lijstrekker werd, was het zetelverlies van de VVD vrijwel gelijk aan het zetelaantal van de nieuwe partijen. De groei van de VVD in de jaren zeventig ging gepaard met het verdwijnen van de partijen rechts van de VVD.⁶¹ Alleen D'66 – de apostrof zou in 1985 uit de naam verdwijnen – heeft een blijvende plaats in het Nederlandse partijstelsel veroverd.

Binnen de VVD was niet iedereen tevreden met de koers van Wiegel. Dit had te maken met verschil van mening binnen de partij over de aan te nemen houding tegenover de maatschappelijke veranderingen van de jaren zestig. Enerzijds wilde de partij een echte volkspartij worden in plaats van een partij voor mensen uit de betere kringen, anderzijds bestond de achterban grotendeels uit kringen die van die veranderingen niets moesten hebben. De liberale stroming die hechtte aan individualisme, rechtszekerheid en

⁵⁶ Van Zanen, *Haya*, 10-11 en 13; Te Velde, *Leiderschap*, 41; Rosenthal, *Electoral trends*, 64-66.

⁵⁷ Van Zanen, *Haya*, 77-78.

⁵⁸ Hoedeman, *Wiegel*, 44.

⁵⁹ Van Zanen, *Haya*, 88-89.

⁶⁰ Hoedeman, *Wiegel*, 30-33 en 44; Van Zanen, *Haya*, 86-88.

⁶¹ Lucardie en Voerman, *Eccentric yet powerful*, 128-129.

zelfontplooiing kon deels meegaan in het emancipatiestreven van de mondige protestgeneratie. Meer conservatieve liberalen gruwden daar juist van. De eerste stroming werd vertegenwoordigd door Molly Geertsema ('Geertsemanie'), de tweede door Harm van Riel ('Van Rielisme'). De twee voormannen bleken te uitgesproken om beide vleugels te kunnen vertegenwoordigen, laat staan om de VVD te veranderen in een volkspartij.⁶²

Van Riel had een pleidooi gehouden om een beroep te doen op de gevoelens van de zwijgende meerderheid van de kiezers, om zo meer stemmen te winnen bij de verkiezingen. Beide punten stonden haaks op de opvattingen van de uitgesproken liberalen binnen de partij. Liberalen hadden altijd de nadruk gelegd op de rede. Emoties zouden ertoe kunnen leiden dat minder verstandige beslissingen genomen werden. Electorale strategieën om stemmen te krijgen van mensen die niet de liberale beginselen onderschreven was al helemaal uit den boze.⁶³ De manier waarop Wiegel als partijleider politiek bedreef, vertoonde opvallend veel overeenkomsten met wat Van Riel had voorgesteld. Wiegel en Van Riel konden het dan ook goed met elkaar vinden.⁶⁴ Daar stond tegenover dat degenen die het niet eens waren geweest met Van Riel het ook niet eens waren met Wiegel, die ze te populistisch vonden. In 1973 en 1974 uitten Geertsema en Henk Vonhoff openlijk kritiek op Wiegel. In dezelfde periode stelde Rudolf de Korte voor om de starre verhouding tussen PvdA en VVD te verhelpen.⁶⁵ Ze kregen alle drie te horen dat ze zich aan de partijlijn te houden hadden.⁶⁶

Deze felle reactie van Wiegel kan een gevolg zijn geweest van een leiderschapscrisis twee jaar eerder. In 1972 waren de ministers van DS'70 uit het kabinet Biesheuvel gestapt, omdat ze vonden dat niet genoeg vaart gemaakt werd met de voorgenomen bezuinigingen. Binnen de VVD gingen stemmen op om dit voorbeeld na te volgen, maar fractievoorzitter Wiegel stond erop dat de VVD in het kabinet zou blijven. In de partijtop gingen vervolgens stemmen

⁶² Hoedeman, *Wiegel*, 37; Koole, *40 jaar*, 94-95; Te Velde, *Leiderschap*, 37-39.

⁶³ Koole, *40 jaar*, 83-85; G. Voerman en E. van Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij. De ontwikkeling van de organisatie en de cultuur van de VVD' in P. van Schie en G. Voerman, *60 jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 93-135, 113.

⁶⁴ Hoedeman, *Wiegel*, 35; Te Velde, *Leiderschap*, 39-40.

⁶⁵ *Vrijheid en Democratie*, 26 juli 1974.

⁶⁶ Hoedeman, *Wiegel*, 38-40 en 70; Voerman en Van Dijk, *Ontwikkeling*, 112.

op om hem af te zetten als partijleider. Wiegel kreeg de partij achter zich, maar het scheelde weinig.⁶⁷ Hij had geen trek in nieuwe aantastingen van zijn gezag.

Het bestaan van interne verdeeldheid werd officieel ontkend. Tijdens een kadercursus zou een van de kandidaten, de nog jonge Ben Verwaayen, gevraagd hebben of er vleugels bestonden binnen de partij. Wiegel zou hierop geantwoord hebben: “Meneer, de VVD heeft geen vleugels, de VVD heeft hoogstens een enkele vlerk”.⁶⁸

Detente in de Koude Oorlog

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig was de verhouding tussen het kapitalistische westen en het communistische oosten relatief ontspannen geworden. Tegenstellingen bleven bestaan, maar de kans op een totale oorlog waarbij kernwapens gebruikt konden worden leek klein. Eventuele geschillen werden diplomatiek uitgevochten of anders via kleinschalige conflicten in de Derde Wereld. Het bekendste voorbeeld van dit laatste is de oorlog in Vietnam. In deze periode, *detente* genoemd, leek het vreedzaam naast elkaar leven van kapitalisme en communisme mogelijk.⁶⁹

Interne ontwikkelingen binnen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie hebben bijgedragen de detente mogelijk te maken. De Amerikaanse president Richard Nixon (1913-1994, president van 1969 tot 1974) en zijn minister van Buitenlandse Zaken, Henry Kissinger (1923), streefden naar een wereldorde die stabiliteit garandeerde. Zij waren het communisme niet vriendelijk gezind, maar waren omwille van de stabiliteit bereid de communistische invloedssfeer te accepteren, zolang deze niet uitgebreid zou worden. Zij geloofden niet in een bipolaire wereld, maar in een wereld met meerdere machtscentra zonder dominant blok. Zij beseften dat veel problemen onderling verweven waren.

⁶⁷ Hoedeman, *Wiegel*, 46-48 en 67-68; Van Zanen, *Haya*, 91-99.

⁶⁸ F. de Beaufort en P. van Schie, ‘Vrijheid, en vervolgens... De ideologische ontwikkeling van de VVD’ in P. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 137-164, 160-161.

⁶⁹ D. Hellema, ‘De Brezjnev-jaren, 1964-1982. De apotheose van de sovjetmacht’ in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter(red), *Confrontatie en Ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag, 2004), 21-36, 22.

Onderhandelingen voerden zij het liefst persoonlijk en in het geheim, met als inzet dat alle betrokken partijen voordeel wilden behalen.⁷⁰

In 1964 werd Sovjet-leider Nikita Chroetsjov (1894-1971, partijleider sinds 1955) afgezet en vervangen door Leonid Brezjnev (1906-1982). Chroetsjov had een aantal keren ontwapeningsvoorstellen gedaan, maar was ook impulsief en onvoorspelbaar geweest. Brezjnev maakte een eind aan de relatief liberale koers onder Chroetsjov, maar was evenwichtiger dan zijn voorganger. Enerzijds wilde hij directe confrontaties met de Amerikanen voorkomen, anderzijds wilde hij de militaire – en de nucleaire – kracht van de Sovjet-Unie vergroten. Een vernedering zoals de Cuba-crisis (oktober 1962) moest vermeden worden. De detente was ironisch genoeg mede een gevolg van de Russische militaire groeispurt. Doordat Oost en West in staat waren tot wederzijdse militaire afschrikking, konden verdragen op basis van gelijkwaardigheid afgesloten worden.⁷¹

Dit uitte zich in het sluiten van een aantal verdragen tussen de twee machtsblokken, zoals het Non-proliferatieverdrag, de SALT-akkoorden en het akkoord van Helsinki. Het Non-proliferatieverdrag uit 1968 hield in dat de landen met kernwapens geen verdere verspreiding van kernwapens wilden. De Strategic Arms Limitations Talks, afgekort als SALT, vonden plaats tussen 1969 en 1972 (SALT I) en 1972 en 1979 (SALT II). Het waren directe onderhandelingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, bedoeld om de wapenwedloop te beheersen. SALT I betekende dat er voortaan een maximum aan kernwapens zou zijn, bij SALT II werd gesproken over eventuele vermindering van het aantal kernwapens. Het Helsinki-akkoord was de slotverklaring van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa die in 1975 in Helsinki gehouden werd.⁷² Het akkoord werd ondertekend door 35 landen uit de twee machtsblokken. De onderhandelingen gingen over meerdere beleidsterreinen, waarvan de verklaringen over mensenrechten het meest relevant zijn voor deze studie. Dissidenten en burgerrechtenactivisten in het Oostblok zouden zich namelijk gaan beroepen op 'Helsinki'.⁷³

⁷⁰ Y. Vanden Berghe, *De Koude Oorlog. 1917-1991* (Leuven, 2002), 235-240.

⁷¹ Hellema, *Brezjnev-jaren*, 22-23; Vanden Berghe, *Koude Oorlog*, 204-205, 237-240.

⁷² De latere VVD-politicus Wim van Eekelen was als diplomaat namens Nederland aanwezig bij deze onderhandelingen. W. F. van Eekelen, *Sporen trekken door strategische jaren* (Meppel, 2000), 88-117.

⁷³ Hellema, *Brezjnev-jaren*, 25; T. Judt, *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945* (Amsterdam, 2006), 622-624; J. W. van der Meulen, 'Mensenrechten en Oost-West-betrekkingen' in Teldersstichting, *Geschrift 36. Internationale ontwikkelingen en buitenlands beleid* (Den Haag, 1980), 62-68, 63-64.

Een gevolg van de detente voor de binnenlandse politiek van de westerse landen was dat de uitgaven voor defensie ter discussie kwamen te staan. Voor linkse partijen was een sterk leger minder vanzelfsprekend dan voor rechtse, terwijl de protestgeneratie van eind jaren zestig en zeventig pacifisme nastreefde. Met name de nieuw opgerichte partijen links van de PvdA, zoals de PPR en de PSP, waren pacifistisch. De Noord-Zuid-verhouding werd een ernstiger probleem gevonden dan de Oost-West-verhouding.⁷⁴ Een groot deel van de achterban van de PvdA was het daarmee eens.⁷⁵ Overigens kan afgevraagd worden of de protestgeneratie wel zoveel ruimte en invloed had kunnen krijgen als het Westen door de detente niet de luxe van relatieve vrede en veiligheid gekend had.⁷⁶

De gevolgen van deze verandering in de publieke opinie moeten niet worden overschat. Voor Nederland kwam het erop neer dat het land veranderde van een bijzonder toegewijd lid van de NAVO in een gewoon lid.⁷⁷ Het leger werd niet afgeschaft, maar er werd wel gediscussieerd over de omvang ervan en de hoogte van de defensie-uitgaven. Welke taken moest het leger kunnen vervullen als het toch niet waarschijnlijk meer was dat in Europa een oorlog tussen Oost en West uitgevochten zou worden? PvdA-leden die sympathiseerden met de protestbeweging en 'Nieuw Links' stelden zelfs het lidmaatschap van de NAVO ter discussie. Zover wilden premier Den Uyl en de andere PvdA-ministers niet gaan, al was het voor Den Uyl lastig om te manoeuvreren tussen de hooggespannen verwachtingen van de partijcongressen en het naleven van de verplichtingen binnen de NAVO.⁷⁸ Minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoep en minister van Defensie Henk Vredeling kozen in de praktijk voor wat internationaal haalbaar en noodzakelijk was, ook al dit niet in overeenstemming was met wat de achterban wilde. Het bekendste voorbeeld hiervan is waarschijnlijk het antwoord van Vredeling toen het partijcongres bezwaar maakte tegen het aanschaffen van de straaljager F16: "Congressen kopen geen straaljagers".⁷⁹

⁷⁴ J. Hoffenaar, "De baby is er! De defensienota 1974 en het gevecht over de toekomst van de krijgsmacht' in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter (red), *Confrontatie en Ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag, 2004), 37-58, 38.

⁷⁵ Hoffenaar, *Defensienota*, 37-40.

⁷⁶ Hoffenaar, *Defensienota*, 37.

⁷⁷ J. J. C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles. A study of Dutch foreign policy* Den Haag, 1979; 2^e druk 1985), 130.

⁷⁸ Hoffenaar, *Defensienota 1974*, 46-49. Binnen de PvdA bestond overigens verschil van opvatting tussen de radicale opvattingen van de parlementariërs en de congresgangers enerzijds en de meer behoudende achterban. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles*, 86.

⁷⁹ Van Eekelen, *Sporen*, 118-119; Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles*, 129.

In West-Europa waren er ook beleidsmakers die hun defensie-uitgaven juist op peil wilden houden. Zij zagen een direct verband tussen het bestaan van de NAVO en de veiligheid van West-Europa. Verzwakking van het leger zou verzwakking van de onderhandelingspositie met het Warschaupact betekenen. Een sterk leger zou tevens de 'atoomdrempel' verhogen: hoe meer conventionele middelen ter beschikking stonden, des te meer acties mogelijk zouden zijn zonder kernwapens te hoeven gebruiken.⁸⁰

Het grootste deel van haar bestaan had de VVD een direct verband gelegd tussen de NAVO en veiligheid.⁸¹ Voor de oorlog waren er onder de liberalen ook veel pacifisten geweest, die de ontwikkeling van een internationale rechtsorde als garantie voor vrede beschouwden. De nederlaag tegen Duitsland in 1940 en de dreiging van het communisme maakten dat de naoorlogse VVD overstapte van vredespolitiek naar veiligheidspolitik. In de internationale politiek moest uitgegaan worden van machtsverhoudingen. Een sterk leger was onmisbaar om als land mee te tellen.⁸²

In de jaren zeventig pleitte de VVD daarom voor het op peil houden van de defensie-uitgaven en het in stand houden van het bondgenootschap met de Verenigde Staten.⁸³ Lidmaatschap van de NAVO bood praktische voordelen. Verdediging binnen een bondgenootschap had voor een effectievere verdediging gezorgd dan wanneer Nederland dit zelf had moeten bekostigen. De toewijding van Nederland aan de NAVO gaf het land binnen de organisatie een sterkere positie dan het gehad zou hebben wanneer het alleen de minimale verplichtingen nagekomen was.⁸⁴

De VVD wilde de militaire uitgaven op peil houden, omdat zij een sterk leger noodzakelijk achtte voor de veiligheid van het land en om de internationale verplichtingen binnen de NAVO na te kunnen leven. De PvdA daarentegen had weinig op met militarisme. Als het leger niet afgeschaft kon worden, dan moest er tenminste op bezuinigd worden. De

⁸⁰ Hoffenaar, *Defensienota*, 38.

⁸¹ Vonhoff, *Liberalen*, 95. Toen de NAVO net opgericht werd, in 1949 was de VVD sceptisch. Oprichter Stikker was teleurgesteld dat de Verenigde Naties de noodzaak voor militaire bondgenootschappen niet weg had kunnen nemen. De VVD was ongelukkig met het Amerikaanse leiderschap van de NAVO, omdat Amerika op de onafhankelijkheid van Indonesië had aangedrongen. Van der List, *Macht van het idee*, 87-88.

⁸² Van der List, *Macht van het idee*, 101-102.

⁸³ Van der List, *Macht van het idee*, 213-217.

⁸⁴ Voerhoeve, *Peace, Profits and Principles*, 122-123; Gualthérie, *Rechts door het midden*, 86-87.

confessionele partijen waren verdeeld. Sommige leden waren pacifistisch, andere wilden juist een sterk leger.

Economie: Europa stagneert in de jaren zeventig

In de jaren zeventig werden Noord-Amerika en West-Europa getroffen door een recessie. West-Europa ervoer voor het eerst stagflatie: loon- en prijsinflatie in combinatie met stagnerende economische groei. De stijgende lonen en prijzen waren een gevolg van de stijgende olieprijs na het uitbreken van de Jom Kippoeroorlog van Egypte en Syrië tegen Israël, najaar 1973. De Europese industrie kreeg concurrentie van de opkomende industrielanden uit Azië.⁸⁵

De optelsom van structurele werkloosheid, stijgende olieprijs, inflatie en afnemende export leidde tot begrotingstekorten en betalingscrises in heel West-Europa. Vanaf de Tweede Wereldoorlog was het economische beleid van veel landen gebaseerd op de ideeën van de Britse econoom J. M. Keynes (1883-1946). Volgens hem konden welvaart en volledige werkgelegenheid gerealiseerd worden door overheidsmaatregelen. De klassieke keynesiaanse oplossing, investeren, was echter niet meer mogelijk, omdat er al veel geld ging naar de sociale zekerheid en de infrastructuur. Verlaging van de invoertarieven was evenmin mogelijk, omdat die al laag waren.⁸⁶ De economie bestond nog grotendeels uit industrie, maar de industrie raakte verouderd en zou verdwijnen.⁸⁷ Er was weinig reden om aan te nemen dat de economie snel aan zou trekken.

In eerste instantie probeerden overheden de industrie en daarmee de werkgelegenheid in stand te houden met overheidssubsidies. In de loop van de jaren zeventig gingen steeds meer politici zich echter meer zorgen maken om de inflatie die daaruit voortkwam dan om de werkloosheid. Maatregelen werden genomen om de inflatie te beteugelen, ook als dit afbouw betekende van overheidssubsidies. De kiezers waren echter gewend geraakt aan

⁸⁵ Judt, *Na de oorlog*, 569.

⁸⁶ Judt, *Na de oorlog*, 570-571.

⁸⁷ Judt, *Na de oorlog*, 571; R.R. Palmer, *A history of the Modern World* (New York, 2002), 967-968.

volledige werkgelegenheid, een hoog reëel loon en economische groei. Nu de politici dit niet meer konden of wilden realiseren, voelden de kiezers zich bedrogen.⁸⁸

In Nederland hielden de PvdA, de kleine linkse partijen en de linkervleugels van de confessionele partijen vast aan sociale maatregelen door de overheid. De VVD en rechtse confessionelen daarentegen wilden juist bezuinigen op de overheidsuitgaven.

Samenvatting

De polarisatie tussen links en rechts in de jaren zeventig bezorgde de PvdA en de VVD stemmenwinst. De PvdA richtte haar pijlen ook op de confessionele partijen, omdat het wenselijk werd gevonden dat confessionele kiezers voortaan direct op links of rechts zouden stemmen in plaats van op christelijke middenpartijen. VVD-leider Wiegel daarentegen zette zich alleen af tegen links, om zo sympathie en stemmen te winnen van rechtsgeoriënteerde confessionele stemmers die zich niet herkenden in de linkse voorkeuren van de partijtoppen van KVP en ARP.

Op sociaal-economische onderwerpen en op veiligheidsbeleid namen PvdA en VVD de standpunten in die op grond van de polarisatie verwacht konden worden. De PvdA wilde de sociale uitgaven in stand houden en de militaire uitgaven verlagen, de VVD andersom. Hierbij moet de nuance aangebracht worden dat de PvdA-ministers in het kabinet uiteindelijk besloten om het leger niet in te krimpen vanwege de NAVO-verplichtingen.

⁸⁸ Judt, *Na de oorlog*, 573-575.

Hoofdstuk 2 ‘De VVD is niet melaats’. Het kabinet-Van Agt I 1977-1981

Het eerste kabinet Van Agt wordt vaak in verband gebracht met een zwart-wit foto van Dries van Agt en Hans Wiegel die tegenover elkaar aan een tafel dineren in het restaurant *Le Bistroquet* in Den Haag. De foto heeft een symbolische waarde gekregen, omdat het de goede band tussen de twee partijleiders verbeeldde.⁸⁹ De kameraadschap tussen Van Agt en Wiegel verschilde in alle opzichten van de moeizame verhouding tussen Van Agt en Den Uyl, zowel in het kabinet-Den Uyl als in het latere kabinet-Van Agt II (dat in het volgende hoofdstuk besproken zal worden).

De iconische status van deze foto verhult tegelijk een aantal zaken. Om te beginnen was het na de verkiezingen van mei 1977 alles behalve vanzelfsprekend dat CDA en VVD zouden gaan regeren. Volgens de verkiezingsuitslag waren zij namelijk de tweede en de derde partij. De grootste partij was de PvdA en daarom kreeg Den Uyl aanvankelijk de kans om een kabinet te formeren. De VVD leek zich op te moeten maken voor nog eens vier jaar oppositie. Daarnaast zouden de goede verhoudingen in het uiteindelijke kabinet-Van Agt/Wiegel niet representatief zijn voor de verhoudingen in de Tweede Kamer. Het CDA bleef intern verdeeld. Een aantal leden van de CDA-fractie had liever de samenwerking met de PvdA voortgezet. Deze Kamerleden hadden vooral bezwaar tegen het voorgenomen bezuinigingsprogramma van het rechtse kabinet, maar zouden ook protesteren tegen de eventuele plaatsing van kernwapens.

Dit hoofdstuk beslaat de vier jaar tussen de verkiezingen van 1977 en 1981. De eerste helft van 1977 stond in het teken van de verkiezingen, de tweede in het teken van de formatie. Na een korte beschrijving van de VVD tot het ontstaan van het kabinet-Van Agt zal de aandacht gericht worden op het al dan niet plaatsen van kernwapens door het kabinet. Daarna komen de interne ontwikkelingen binnen de VVD aan bod. Binnen de partij gingen stemmen op om in de toekomst niet exclusief met het CDA samen te werken, maar ook de deur richting de PvdA op een kier te zetten.

⁸⁹ Hoedeman, *Wiegel*, 112-116. De fotograaf werd geregeld door Wiegel. Th. Joekes, *Man en Paard*, (Meppel, 1996), 70; Vermeulen, *Liberale opmars*, 119-120. Inmiddels is de foto afgebeeld op de muur in de hal van het restaurant, geconstateerd op 18 juni 2014.

De verkiezingen van 1977: aanloop en uitslag

Tijdens de verkiezingen kwamen de drie confessionele partijen voor het eerst met een gezamenlijke kandidatenlijst. Bij de verkiezingen van 1973 was het CDA slechts een federatie geweest van drie samenwerkende partijen, maar nu hadden de andere partijen te maken met een verenigd blok. Ondanks de lijst bleven interne verschillen bestaan.⁹⁰ Van Agt werd mede tot lijsttrekker gekozen omdat andere kandidaten om intern-politieke geschillen onaanvaardbaar waren.⁹¹ Deze keuze kan gezien worden als een provocatie richting de progressieve partijen, die hem al jaren als kop van jut gebruikten. Erg veel duidelijkheid verschaftte hij de kiezer niet. Zijn geliefkoosde uitdrukking was 'wij buigen niet naar links, wij buigen niet naar rechts'. Hier stond tegenover dat de PPR op voorhand verklaarde niet opnieuw met confessionele partijen in een regering te willen zitten. Met deze radicale opstelling maakte de PPR zich los van de PvdA, die samenwerking niet uitsloot.⁹²

De verkiezingscampagne was meer dan ooit persoonsgericht. Het was voor of tegen Den Uyl, voor of tegen Van Agt en voor of tegen Wiegel. Het lijkt de opkomst vergroot te hebben, want 87 procent van de kiezers bracht ditmaal een stem uit, een record sinds het afschaffen van de opkomstplicht.⁹³

Alle drie de grote partijen wonnen bij de verkiezingen. De PvdA kreeg 53 zetels, het CDA 49 en de VVD 22. Hiermee kregen ze er respectievelijk tien, een en zes zetels bij. De tien gewonnen zetels voor de PvdA waren ook om een andere reden historisch. Voor regeringspartijen is verkiezingswinst niet vanzelfsprekend, maar de sociaaldemocraten waren er als eerste naoorlogse partij in geslaagd om meer dan een derde van de kiezers achter zich te krijgen.

Getalsmatig lag een kabinet van PvdA en CDA het meest voor de hand met Den Uyl als premier. De koningin benoemde Den Uyl tot formateur, de informatiefase werd overgeslagen. Hoewel Wiegel opperde dat CDA en VVD met 77 zetels ook een meerderheid

⁹⁰ Een beschrijving van de cultuurverschillen binnen de eerste gezamenlijke CDA-fractie na de verkiezingen van 1977 staat in Gualthérie, *Rechts door het midden*, 38-39.

⁹¹ Bosmans, *Tijd na 1945*, 109.

⁹² De PPR zou er geen baat bij hebben. Zij verloren vier zetels en plaatsten zich buiten de formatie. Bosmans, *Tijd na 1945*, 108.

⁹³ Bosmans, *Tijd na 1945*, 109-110.

hadden⁹⁴, leek een nieuwe termijn voor de oppositie in het verschiet te liggen. Vanwege de slechte verhoudingen tussen PvdA en CDA, met name tussen de onverenigbare karakters van Den Uyl en Van Agt, was het niet ondenkbaar dat Den Uyl II voortijdig zou vallen, maar wat moest de VVD in de tussentijd doen?⁹⁵ Vooralsnog stond de VVD echter buitenspel.⁹⁶

Na de zomer kwam daar verandering in. Eind augustus vond spoedoverleg plaats tussen Wiegel en het hoofdbestuur van de VVD. De formatie tussen PvdA en CDA leek stukgelopen te zijn. Een dag eerder had Wiegel de vorming van een CDA-VVD-kabinet geadviseerd. Het CDA leek dit nu samenwerking met de VVD serieus te overwegen. Zowel het hoofdbestuur als de Tweede Kamerfractie was hiertoe bereid, uit landsbelang en uit partijbelang. Ze hielden wel rekening met de mogelijkheid dat het CDA dit voorstel vooral om strategische redenen deed. De onderhandelingen met de PvdA waren geklapt vanwege verschillende opvattingen omtrent abortus, een punt waarop de VVD dichter bij de PvdA stond dan bij het CDA. Voorkomen moest worden dat het CDA met de VVD een compromis zou bereiken, om met dit resultaat alsnog met de PvdA in zee te gaan.⁹⁷ Om dit laatste te voorkomen en omdat de VVD vond dat dringend maatregelen genomen moesten worden vanwege de verslechterende economie en de toenemende werkloosheid, besloot Wiegel de formatie van een zakenkabinet met een brede basis – de drie grote partijen en D'66 - voor te stellen.⁹⁸

De abortuskwestie tussen CDA en PvdA werd uiteindelijk opgelost. Wiegel hield de vinger aan de pols, maar de VVD leek buiten de boot te vallen. Dinsdag 1 november besprak de fractievergadering van de VVD welke koers gevolgd zou worden onder Den Uyl II. Wiegel gaf

⁹⁴ Hoedeman, *Wiegel*, 71 en 204.

⁹⁵ Dit was vooral lastig voor mensen die net te laag op de VVD-lijst hadden gestaan om in 1977 in de Tweede Kamer te komen. Moesten zij een baan elders zoeken of juist in de buurt van de partijtop blijven met het oog op de eerstvolgende verkiezingen? Frits Bolkestein stond bijvoorbeeld op nummer 34 en zou niet in de Kamer beland zijn als niet door de regeringsdeelname plekken in de fractie vrijgekomen waren. F. Bolkestein, *de Engel en het Beest* (Amsterdam, 1990), 13-15.

⁹⁶ Partijvoorzitter Frits Korthals Altes ontving een brief van een mevrouw die niet VVD had gestemd om Wiegel, maar als om tegen Den Uyl te stemmen. Ze had nu het gevoel had voor niets gestemd te hebben. Korthals Altes antwoordde dat de VVD er niks aan kon doen dat ze nu eenmaal buiten de formatie stond. A. C Hagens-de Vries aan Korthals Altes, 21 oktober 1977. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, (1955) 1968-1993; inventarisnummer 78.

⁹⁷ Notulen spoedvergadering hoofdbestuur (handgeschreven), 27 augustus 1977. DNPP, VVD-archief, inv.nr 61 ; W. F. van Eekelen, *Sporen trekken door strategische jaren* (2000), 131.

⁹⁸ Notulen vergadering hoofdbestuur 27 augustus 1977. DNPP, VVD-archief, inv.nr 61; Van Eekelen, *Sporen*, 131; Hoedeman, *Wiegel*, 204; Koole, *40 jaar*, 121. Volgens huidig Eerste Kamerfractievoorzitter Loek Hermans was het niet Wiegel, maar Huub Jacobse die op het idee van een nationaal kabinet kwam. Vermeulen, *Liberale opmars*, 121. Dit wordt niet vermeld in andere boeken.

aan af te willen van de polarisatie en stelde voor te onderzoeken hoe de verhouding met de vakbonden verbeterd kon worden. De fractie zag niet aankomen dat vrijdag 4 november de onderhandelingen tussen PvdA en CDA definitief zouden mislukken.⁹⁹ Dit keer kwam de VVD definitief in beeld. Bij eerdere ontsporingen van de onderhandelingen had formateur Den Uyl zich tijdelijk laten vervangen door confessionele informateurs. De nieuwe informateur, voormalig KVP-staatssecretaris en nu hoogleraar te Nijmegen Wim van der Grinten, koerste aan op een kabinet van CDA en VVD.¹⁰⁰ Over de hoofdlijnen werden de partijen het snel eens, waarna overgegaan kon worden tot het invullen van de ministersposten en de staatssecretariaten.¹⁰¹ De VVD kreeg onder andere het Ministerie van Buitenlandse Zaken en het staatssecretariaat van Defensie. Op deze posten werden respectievelijk dr. C. A. van der Klaauw en dr. W. F. van Eekelen benoemd, allebei afkomstig uit de diplomatieke dienst.¹⁰² Omdat Wiegel Minister van Binnenlandse Zaken en vicepremier werd, moest een nieuwe fractievoorzitter gekozen worden. De fractie koos voor Koos Rietkerk, met Annelien Kappeyne van de Coppello als ondervoorzitter.¹⁰³ Op 17 december werd het kabinet beëdigd door de koningin.

Neutronenbom

Het kabinet Van Agt zou een achilleshiel hebben: niet alle leden van de CDA-fractie steunden het. Sommige CDA'ers hadden liever de samenwerking met de PvdA voortgezet en wilden de coalitie dan ook alleen 'gedogen'. Van deze zeven 'loyalisten' zou het keer op keer de vraag blijven of zij bij de behandeling van wetsvoorstellen voor of tegen het kabinet zouden stemmen. Aangezien de coalitie in totaal slechts 77 Kamerzetels omvatte, zou het

⁹⁹ Van Eekelen, *Sporen*, 132.

¹⁰⁰ Van der Grinten was achter de schermen naar voren geschoven door zijn collega in Nijmegen, prof. Mr. F. J. M. Duynstee, een uitgesproken conservatieve katholiek. <http://www.digibron.nl/search/detail/012e9d237883119c040e8a9e/duynstee-i>, bekeken 26 mei 2014 om 9.51 uur. Duynstee en Van der Grinten behoorden tot de kleine groep intellectuelen en opiniemakers die zich in de jaren zeventig openlijk als conservatief bestempelden. Gualthérie, *Rechts door het midden*, 18-19. Zie ook Hoedeman, *Wiegel*, 204-206 en G. Puchinger, *In gesprek met het kabinet-Van Agt* (Kampen, 1980), 58-73.

¹⁰¹ Hoe de VVD tegen deze onderhandelingen aankeek, kan nagegaan worden in Van Eekelen, *Sporen*, 132-137.

¹⁰² Van Eekelen was ontstemd dat, hoewel hij zijn diplomatenloopbaan beëindigd had voor het Kamerlidmaatschap, vooral kandidaten van buiten de fractie overwogen werden voor Buitenlandse Zaken. Van Eekelen, *Sporen*, 134-136. NB De Jaap de Hoop Scheffer die in dit boek en de memoires van Van der Klaauw genoemd wordt, is de oudere neef van de latere CDA-leider en minister met dezelfde naam. Binnen de diplomatieke dienst sprak men van 'oude Jaap' en 'jonge Jaap'. Gesprek met W. F. van Eekelen, 23 mei 2014, Den Haag.

¹⁰³ Beiden waren kandidaat geweest als fractievoorzitter. Een nadeel van deze benoeming was dat ze niet goed met elkaar overweg konden. Hoedeman, *Wiegel*, 82 en 88; Joekes, *Man en paard*, 153-154; F. Bolkestein, 'Strijdvaardig en eigenzinnig' in *Liberaal Reveil* 48:1 (2007), 26-28, 27.

kabinet op zulke momenten afhankelijk zijn van DS'70, de Boerenpartij en de kleine christelijke partijen (bij elkaar precies zeven zetels). Vooral het voorgenomen bezuinigingsprogramma van het kabinet, *Bestek '81*, viel verkeerd bij de loyalisten.

De loyalisten hadden aanvankelijk steun van de fractievoorzitter van het CDA, Willem Aantjes, tot deze eind 1978 af moest treden omdat hij geen volledige openheid had gegeven over zijn verleden tijdens de bezetting. Ruud Lubbers volgde hem op. Hij zou er een zware taak aan hebben om ondanks alle verschillende opvattingen de fractie bij elkaar te houden.¹⁰⁴ Daarnaast had het kabinet te maken met een krachtige oppositie, want Den Uyl bleek al bij het debat dat volgde op het afleggen van de regeringsverklaring, begin 1978, het oppositievoeren nog niet verleerd.¹⁰⁵ Het was dus zeer twijfelachtig of het kabinet de termijn wel zou uitzitten.

De minister van Buitenlandse Zaken was een ervaren diplomaat, maar had, afgezien van het lidmaatschap van de Commissie Buitenland van de VVD¹⁰⁶, geen politieke ervaring. Van der Klaauw maakte vaak genoeg mee dat de visie van het kabinet niet direct overeenstemde met die van de Tweede Kamer. Dat gold niet alleen voor de kernwapens, maar ook voor de eventuele olieboycot van Zuid-Afrika vanwege de apartheid en het wel of niet leveren van onderzeeboten aan Taiwan, dat door China niet als onafhankelijk land erkend werd. Daarnaast was hij politiek verantwoordelijk voor de Urenco-affaire. Abdul Khan, medewerker van het bedrijf Urenco, dat in Almelo een kerncentrifuge beheerde om kernenergie voor civiel gebruik op te wekken, had bedrijfsgegevens verkocht aan Pakistan. Urenco was een joint venture waarin naast Nederland ook Duitsland en het Verenigd Koninkrijk participeerden.¹⁰⁷

Vrijwel direct na het aantreden van Van der Klaauw als minister werd de kwestie van de neutronenbom besproken in de Tweede Kamer. De neutronenbom was bedoeld als kernwapen dat ingezet kon worden bij conventionele oorlogsvoering. Het zou niet zo

¹⁰⁴ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 69-73; Hoedeman, *Wiegel*, 124-125 .

¹⁰⁵ Bosmans, *Tijd na 1945*, 113.

¹⁰⁶ Hierin werd hij januari 1977 benoemd. Notulen vergadering Hoofdbestuur VVD, 17 januari 1977, DNPP, VVD-archief, inv.nr 61.

¹⁰⁷ Van der Klaauw, *Diplomatenleven*, 201-307.

allesverwoestend werken als een atoombom, maar effectiever zijn dan conventionele wapens.¹⁰⁸ De Amerikaanse president, Jimmy Carter, kondigde najaar 1977 aan dat het wapen mogelijk in productie gebracht zou worden. Voorjaar 1978 zag hij daar alweer vanaf, omdat hij vreesde dat het kritische publieke debat over dit onderwerp in Nederland over kon slaan naar West-Duitsland.¹⁰⁹

De kwestie rond de neutronenbom heeft relatief kort gespeeld, slechts een half jaar. Het werd hier besproken omdat de heftige protesten in Nederland de aanzet vormden voor de latere vredesbeweging. In Nederland was een stichting *Stop de neutronenbom* opgericht, die met succes het publiek tegen dat wapen mobiliseerde. Pas later zou bekend worden dat deze stichting mede opgericht was door de Oost-Duitse geheime dienst.¹¹⁰ Achteraf is geopperd dat de protesten mede veroorzaakt konden worden door een publicitaire fout van de Amerikanen. Eerdere wapens hadden eufemistische namens gekregen als 'Honest John' of 'Patriot', maar dit was nagelaten bij de neutronenbom.¹¹¹

Dat de protesten voor een permanent taboe op dit onderwerp gezorgd hebben, blijkt mede uit het feit dat slechts één politicus, Van Eekelen, in zijn memoires vermeld heeft wat de overwegingen waren om het wapen eventueel te produceren. West-Europa vreesde niet alleen een mogelijke nucleaire aanval, maar ook een conventionele verrassingsaanval op West-Duitsland vanuit Oost-Duitsland met Russische tanks. De neutronenbom zou in dat geval als antitankwapen gebruikt kunnen worden.¹¹² De toon in het debat werd echter gezet door een Amerikaanse journalist, die de neutronenbom omschreef als het kapitalistische wapen bij uitstek: 'Het doodt mensen, maar laat de gebouwen staan'. Deze omschrijving stimuleerde de protesten van een overwegend linkse vredesbeweging tegen het beleid van een rechts kabinet.

Het kabinet besloot zich op het standpunt te stellen dat het aan de Amerikanen was om wel of niet een wapen te produceren en dat de Nederlandse regering geen zeggenschap had

¹⁰⁸ Vraaggesprek met dr. W. F. van Eekelen, 23 mei 2014, Den Haag.

¹⁰⁹ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 87.

¹¹⁰ B. A. de Graaf, *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam, 2004), 90-96.

¹¹¹ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 91.

¹¹² Van Eekelen, *Sporen*, 149; gesprek met Van Eekelen, 23 mei 2014, Den Haag.

over het beleid van buitenlandse regeringen. Dit standpunt werd 23 maart 1978, tijdens het debat over Buitenlandse Zaken, uitgedragen door de minister van Buitenlandse Zaken. De minister van Defensie, Roelof Kruisinga, was ook aanwezig bij het debat. Hij verklaarde dat Nederland probeerde te voorkomen dat de neutronenbom door de NAVO in productie zou worden gebracht. Het leidde tot de begrijpelijke vraag van de Tweede Kamer wie van de twee ministers namens het kabinet sprak.¹¹³ Kruisinga besloot af te treden als minister.¹¹⁴ Hij werd opgevolgd door Willem Scholten, eveneens van oorsprong lid van de CHU. Scholten dacht over de bezuinigingen en defensie hetzelfde als de VVD.¹¹⁵

Kruisinga verklaarde later dat zijn standpunt mede was ingegeven door zijn doopsgezinde en zijn medische achtergrond. De doopsgezinde kerk is altijd sterk pacifistisch geweest en als arts had hij besef van de schadelijke effecten van straling.¹¹⁶ Deze argumenten hebben zijn voormalige kabinetsgenoten niet overtuigd. Als deze bezwaren echt zo zwaarwegend waren, had hij beter helemaal geen minister van Defensie kunnen worden.¹¹⁷ Daarnaast had Van der Klaauw eveneens een doopsgezinde achtergrond, maar toch verdedigde hij de neutronenbom.¹¹⁸ Zijn beroep op zijn doopsgezinde opvoeding werd merkwaardig gevonden, aangezien hij als volwassene bewust toegetreden was tot de Nederlandse Hervormde Kerk, omdat die meer volkskerk was. Mogelijk was hij zonder het neutronenbomdebat ook geen geschikte minister van Defensie gebleken. Als minister had hij zich sterk gemaakt voor het versterken van de 'Noordflank', het noorden van Noorwegen, ook al had de rest van de NAVO daar geen oren naar.¹¹⁹ Daarnaast had hij heimelijk geprobeerd een internationale coalitie tegen de neutronenbom op te zetten, buiten medeweten van zijn staatssecretarissen om.¹²⁰ Het incident betekende het einde van de politieke loopbaan van Kruisinga, maar bracht het kabinet als geheel niet in gevaar.

¹¹³ 26^e Vergadering van de Tweede Kamer, 23 februari 1978, *Handelingen van de Tweede Kamer, 1977-1978*, 1050. Het NAVO-debat is na te lezen op p. 1106-1114. Het begrotingsdebat begint op p. 1185. Minister Van der Klaauw begon zijn rede met het mededelen van het kabinetsstandpunt, p. 1106-1107. De afwijkende mening van Kruisinga is terug te lezen op p. 1108-1111. Zie ook Van der Klaauw, *Diplomatenleven*, 226-230.

¹¹⁴ Premier Van Agt deelde dit 4 maart 1978 schriftelijk mee aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, zitting 1977-1978, 14953, nr. 1. Hij debatteerde hierover met de Tweede Kamer op 7 maart 1978. 30e Vergadering, *Handelingen van de Tweede Kamer 1977-1978*, 1389-1455, 1393-1394 en 1425-1454.

¹¹⁵ Gesprek met H. Wiegel, 18 juni 2014, Den Haag.

¹¹⁶ Puchinger, *Kabinet-van Agt*, 352-353.

¹¹⁷ Van Eekelen, *Sporen*, 137; Gualthérie van Weezel, *Rechts door het midden*, 43-44.

¹¹⁸ Van der Klaauw, *Diplomatenleven*, 229.

¹¹⁹ Van Eekelen, *Sporen*, 148-149.

¹²⁰ Van Eekelen, *Sporen* 137.

NAVO-Dubbelbesluit

Anders lag het bij een hele andere kwestie. In 1977 werd de Duitse bondskanselier Helmut Schmidt (lid van de SPD, de Duitse sociaaldemocratische partij) uitgenodigd om in Londen een rede te houden. Hierin uitte hij zijn bezorgdheid over het voorgenomen besluit van de Sovjet-Unie om in het Warschaupact een nieuw type wapen op te stellen, de SS-20-raket. Schmidt vond dat de NAVO zich daartegen te weer moest stellen door gelijksoortige raketten op te stellen als de Russen hun voornemen uit zouden voeren.

Als de NAVO hiertoe zou besluiten, wat moest dan het Nederlandse standpunt worden? Minister Van der Klaauw was als diplomaat in het Oostblok gestationeerd geweest. Hij maakte in 1979 reizen naar diverse landen in Oost-Europa, om te polsen of van plaatsing van de SS-20 afgezien zou worden. Alles wees er echter op dat ze wel degelijk opgesteld zouden worden.¹²¹ Dat plaatste het kabinet voor een dilemma. In Nederland was namelijk een sterke vredesbeweging opgekomen, waarin twee kerkelijke organisaties, het Interkerkelijk Vredesoverleg (IKV) en Pax Christi het voortouw namen. Een groot deel van de Nederlandse kerkgangers had sympathie voor de vredesbeweging en dus ook een deel van de achterban van het CDA. Hierdoor was het niet zeker dat de CDA fractie het kabinet zou steunen, omdat niet alleen de loyalisten bezwaar zouden maken. Aan de andere kant wilde het kabinet ook niet de NAVO-bondgenoten van zich vervreemden. Het werd het begin van een politiek probleem dat jarenlang als een zwaard van Damocles boven de Nederlandse kabinetten zou hangen, van 1977 tot 1986.

Op 12 december 1979 vergaderde de NAVO in Brussel over de te volgen koers. Die dag werden twee besluiten genomen. Als de Sovjet-Unie door zou gaan met het plaatsen van SS-20-raketten, zouden in een aantal NAVO-landen in West-Europa 148 kruisraketten geplaatst worden. Tegelijk zouden onderhandelingen opgestart worden met de Sovjet-Unie om in de toekomst de hoeveelheid kernraketten in beide kampen in gelijke mate te verminderen. De NAVO koos dus voor een tweesparenbeleid. Deze beslissing werd het NAVO-Dubbelbesluit genoemd.

¹²¹ Van der Klaauw, *Diplomatenleven*, 239-244; De Graaf, *Over de muur*, 89.

De VVD steunde het Dubbelbesluit, maar premier Van Agt beseftte dat dit bij zijn achterban moeilijk zou liggen. Dezelfde avond dat de NAVO het Dubbelbesluit nam, legde Van Agt een verklaring af in de Tweede Kamer. Nederland had bedongen dat pas op het moment dat de NAVO daadwerkelijk tot het plaatsen zou overgaan, dus in december 1981, de regering zou beslissen of de kruisraketten op Nederlandse bodem gestationeerd zouden worden.¹²² Aangezien in mei 1981 verkiezingen zouden plaatsvinden, won Van Agt daarmee tijd voor zijn kabinet, om tegelijk een hypotheek te leggen op een toekomstig kabinet.

Hiermee was de kous echter nog niet af. De secretaris-generaal van de NAVO, Jozef Luns, verklaarde namelijk dat de Nederlandse uitzonderingspositie niet in het hoofdakkoord was opgenomen, maar slechts in de voetnoten. Het leidde tot een heftig Kamerdebat op 19 december 1979.¹²³ Het voortbestaan van het kabinet hing in dit debat meer dan ooit af van de loyalisten. Formeel hadden de kleine christelijke en rechtse partijtjes het kabinet aan de helft plus één van het aantal stemmen kunnen helpen. Wanneer de regeringscoalitie bij zo'n essentieel onderwerp niet op eigen kracht aan een meerderheid kan komen, zou de blamage echter zo groot geweest zijn, dat aftreden onvermijdelijk was geweest.¹²⁴

Vijf dagen na dit debat zou de discussie een stuk minder academisch worden. Op 24 december viel de Sovjet-Unie Afghanistan binnen. Januari 1980 hield de VVD haar partijraad bewust op zaterdagochtend, zodat de deelnemers diezelfde middag mee konden doen aan een protestactie van de gezamenlijke Nederlandse politieke partijen tegen deze inval.¹²⁵ De Verenigde Staten besloten de Olympische Spelen van 1980 in Moskou te boycotten en riepen de bondgenoten op hetzelfde te doen. Aanvankelijk sprak het kabinet zich hier niet over uit, maar na de verbanning van de dissidente schrijver Sacharov uit de Sovjet-Unie op 22 januari verklaarde het zich alsnog tegen deelname van Nederlandse atleten aan de Spelen.¹²⁶ Het Nederlandse Olympisch Comité gaf hier echter geen gehoor aan. De

¹²²32e Vergadering van de Tweede Kamer, 19 december 1979, *Handelingen van de Tweede Kamer 1979-1980*, 1919-1986, 1966-1969.

¹²³ 35e Vergadering van de Tweede Kamer, 19 december 1979, *Handelingen van de Tweede Kamer 1979-1980*, 2109-2240. Zie ook Van der Klaauw, *Diplomatenleven*, 230-236.

¹²⁴ Gesprek met Wiegel.

¹²⁵ *Vrijheid en Democratie*, 16 januari, 6. De demonstratie was een initiatief van de VVD. Een verslag van de betoging: *Vrijheid en Democratie*, 29, januari 1980, 13.

¹²⁶ Van der Klaauw, *Diplomatenleven*, 245-246.

partijleiding van de VVD riep eveneens op om niet te gaan, al bleek de achterban hier verdeeld over te denken.¹²⁷

De opkomst van de vakbond Solidariteit in Polen in 1980 werd door de VVD als een gunstige ontwikkeling beschouwd. Het was een teken dat de Polen naar vrijheid en burgerrechten verlangden.¹²⁸ De VVD had geen rooskleurig beeld van de politieke vrijheden in het Oostblok en sympathiseerde met Russische en Oost-Europese dissidenten.¹²⁹

Kernwapenstandpunt van de VVD

De VVD had er geen moeite mee het Dubbelbesluit te steunen. In het kort kwam haar standpunt erop neer dat het aantal kernwapens verkleind zou moeten worden of zelfs tot nul worden toegebracht, maar dat dit pas mogelijk was als de NAVO en het Warschaupact dit gelijktijdig en in gelijke mate zouden doen. In de tussentijd was het realistischer om het wapenarsenaal op peil te houden. Het Warschaupact had al een voorsprong in conventionele strijdkrachten. Eenzijdige nucleaire ontwapening door het westen zou de kans op een conventionele oorlog groter maken.¹³⁰

Om twee redenen was het voor de VVD moeilijk dit standpunt te verkondigen. De manier waarop de VVD de discussie voerde, was anders dan de wijze waarop tegenstanders debatteerden. De VVD beschouwde de aanwezigheid van kernwapens aan beide kanten als een gegeven en richtte zich op de praktische vraag hoe het gebruik ervan voorkomen moest worden. In hun ogen bood afschrikking, dusdanige middelen in stand houden dat de tegenstander afziet van agressie¹³¹, de beste garantie dat het niet tot een kernoorlog zou komen. Het Nederlandse debat ging echter vooral over de vraag of kernwapens en

¹²⁷ Oproepen tot boycot: F. Korthals Altes, 'De agressie van de Sovjet-Unie' (geschreven in zijn hoedanigheid als partijvoorzitter), *Vrijheid en Democratie*, 29 januari 1980, 3. Zie verder 26 februari, 15; 22 april, 3 en 17; 20 mei, 9. De verdeeldheid van de achterban blijkt uit de brievenrubrieken van 12 en 26 februari, 11 maart en 1 april en het verslag het VVD-congres op p. 17 en 19 in het nummer van 22 april. Buitenlandwoordvoerder van de Tweede Kamerfractie J. D. Blaauw nam een middenpositie in: sancties zouden alleen zin hebben in Europees verband, niet door Nederland alleen. 6 mei 1980, 4.

¹²⁸ *Vrijheid en Democratie*, 9 september 1980.

¹²⁹ *Vrijheid en Democratie*, 14 januari, 10-11 en het artikel (naam auteur niet vermeld, ondertekend met 'buitenlandredacteur') 'Helsinki en het Oostblok' in het nummer van 28 januari, 8-9.

¹³⁰ Van der List, *Macht van het Idee*, 258-259. Een uitgebreide uiteenzetting van het standpunt en de argumenten van de VVD volgt in hoofdstuk 3.

¹³¹ Aldus gedefinieerd door minister Kruisinga in het Kamerdebat over de NAVO van 23 februari 1978. *Handelingen van de Tweede Kamer 1977-1978*, 1110.

afschrikking moreel wel geoorloofd waren. Het standpunt van de VVD werd daarom immoreel gevonden.¹³²

Een tweede handicap was dat in het Nederlandse debat over buitenlands beleid een meerderheid, vooral in linkse en in kerkelijke kringen, uitging van de gedachte dat Nederland een *gidsland* moest zijn. Het kleine Nederland had weinig macht, maar kon wel een moreel voorbeeld zijn voor de rest van de wereld. Als Nederland zich sterk zou maken voor vrede, rechtvaardigheid, armoedebestrijding en het milieu, zouden andere landen volgen. De leus ‘Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland’ kwam hieruit voort.¹³³ De VVD vond dit een naïeve redenering. De partij wees erop dat de meeste landen in de wereld uitgingen van machtsverhoudingen en eigenbelang. Bolkestein formuleerde het in een Kamerdebat als volgt: “Ieder buitenlands beleid is functie van de binnenlandse politiek”.¹³⁴ Volgens de VVD dachten Nederlanders ten onrechte dat de Nederlandse situatie – een rechtsstaat waarin de naleving van wetten afgedwongen werd – ook gold voor de rest van de wereld. In werkelijkheid was het wereldsysteem nog een anarchie, die niet bepaald werd door recht maar door machtsuitoefening.¹³⁵

Binnen de VVD groeide de overtuiging dat zij het debat voerde met zakelijke argumenten, terwijl andere deelnemers zich door emoties lieten leiden.¹³⁶ Het stak de partij dat veel partijen het bewapeningsdebat uitsluitend voerden op basis van binnenlandse politieke argumenten, zonder oog voor buitenlandse ontwikkelingen.¹³⁷ Een illustratie hiervan vormde de bijdrage van de kolonel buiten dienst Ad Ploeg (1927-1994), woordvoerder voor defensie van de VVD-fractie, aan een debat over de defensiebegroting. In tien minuten spreektijd wees hij erop dat vijf democratische bondgenoten al nucleaire LANCE-raketten aangeschaft hadden, maar Nederland aarzelde nog. Zonder die raketten zouden de Nederlandse troepen kwetsbaarder zijn bij oorlog. Nederlandse activisten waren tegen de neutronenbom, maar

¹³² Gesprek met W. F. van Eekelen, 23 mei 2014, Den Haag.

¹³³ Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 22-54; R. C. van Diepen, ‘Dutch Disease is Better for Peace.’ Nederland en het ‘kruisrakettendebat’, 1979-1986’ in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter(red), *Confrontatie en Ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag, 2004), 189-205, 192.

¹³⁴ Vonhoff, *Liberalen*, 116; Van der List, *Macht van het idee*, 261.

¹³⁵ Teldersstichting, *Geschrift 36. Internationale ontwikkelingen en buitenlands beleid* (Den Haag, 1980), 4.

¹³⁶ Gesprekken met F. Bolkestein, 27 mei 2014; J. J. C. Voorhoeve, 5 juni 2014; J. D. Blaauw, 11 juni 2014 en Van Eekelen.

¹³⁷ Van der Klaauw, *Diplomatenleven*, 225.

stelden geen alternatief voor. Waarom werd genegeerd dat de mogelijke productie van de neutronenbom door de Amerikanen op verzoek was van de Europese bondgenoten, met name Duitsland?¹³⁸

Ploeg was in 1977 beoogd staatssecretaris van Defensie voor materieel geweest, maar minister Kruisinga had een veto uitgesproken.¹³⁹ Kruisinga ging wel akkoord met Wim van Eekelen, ook al had de laatste dezelfde opvattingen.¹⁴⁰ Mogelijk heeft meegespeeld dat Van Eekelen diplomaat was geweest en Ploeg militair. Diplomaten en andere ambtenaren op Buitenlandse Zaken brengen veel tijd door in het buitenland. In de jaren dat de kruisraketdiscussie plaats vond, raakten zij daardoor bekend met de buitenlandse argumenten vóór plaatsing en met de mogelijke internationale gevolgen als deze uitbleef. Het ministerie van Defensie daarentegen werd bevolkt door ambtenaren die in Nederland bleven en veelal een voorkeur voor PvdA of D'66 hadden. Zij herkenden zich in de maatschappijkritiek van de jaren zeventig, die onder andere het bestaansrecht van het leger ter discussie stelde. Het leidde tot de paradox dat de diplomaten haviken waren en de defensieambtenaren duiven.¹⁴¹

De manier waarop Ploeg de NAVO en de kernwapens verdedigde was niet altijd even verfijnd. Zo stelde hij in een Kamerdebat dat door de kernwapens de wereld veiliger geworden was, omdat Europa geen oorlog meer gevoerd had sinds het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog.¹⁴² De verontwaardiging van de Sovjet-Unie over de neutronenbom noemde hij hypocriet, aangezien de Russen zelf overwogen hadden dit wapen te produceren. Rusland had het alleen niet gedaan, omdat het geen doelmatig middel gevonden werd.¹⁴³

In deze kabinetsperiode zou het VVD-standpunt door het wetenschappelijk bureau van de VVD, de Teldersstichting, onderbouwd worden. Dit kan voor een groot deel toegeschreven

¹³⁸ 24^e Vergadering 21 februari 1978, *Handelingen van de Tweede Kamer, 1977-1978*, 939-996, p. 945-946.

¹³⁹ Van Eekelen, *Sporen*, 136-137.

¹⁴⁰ Vonhoff, *Liberale*, 115.

¹⁴¹ J. van Tijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet Lubbers* (Amsterdam, 1986), 109-110.

¹⁴² *Vrijheid en Democratie*, 10 februari 1981, 14-15. Van Eekelen was het met hem eens. W. F. van Eekelen, 'Het Nederlandse Veiligheidsbeleid in evenwicht' in *Liberaal Reveil* 22:1 (1980), 23-30, 24.

¹⁴³ *Vrijheid en Democratie*, 16 maart 1979.

worden aan de persoon die 1 december 1979 Jozias van Aartsen opvolgde als directeur van de Teldersstichting, dr. Joris Voorhoeve.¹⁴⁴ Voorhoeve had aan John Hopkins University zijn mastergraad in de internationale betrekkingen behaald en was daar tevens gepromoveerd. Bij terugkeer in Nederland had hij voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid een studie uitgebracht naar de internationale positie van Nederland.¹⁴⁵ Eerder was Voorhoeve lid geweest van D'66. De Teldersstichting had overigens al voor zijn benoeming besloten om meer aandacht te besteden aan het buitenland.¹⁴⁶ De meeste publicaties van de Teldersstichting over de Koude Oorlog kwamen uit in 1981 en 1982 en worden daarom in het volgende hoofdstuk besproken. In zijn proefschrift had Voorhoeve geschreven dat Nederland, juist door een toegewijd lid te zijn dat meer dan zijn deel van de financiële en militaire lasten op zich had genomen, binnen de NAVO meer invloed had dan het als klein land anders gehad zou hebben.¹⁴⁷ De Teldersstichting besloot de politiek van de USSR te gaan bestuderen.¹⁴⁸

Ontwikkelingen binnen de VVD

Onder Wiegel was het helder: het CDA was de meest voor de hand liggende coalitiepartner. Gelet op de grote verschillen tussen de PvdA en de VVD, zowel in hun kijk op defensie, de NAVO en de kernwapens als in hun visie op de rol en omvang van de overheid en de vrije markt, was een coalitie tussen die twee partijen allesbehalve waarschijnlijk. Daar kwam bij dat de VVD, omdat het in de jaren zeventig de enige partij was die tegen de linkse tijdgeest in ging, lange tijd door andere partijen niet serieus genomen werd. Met zijn uitspraak 'de VVD is niet melaats' had Van Agt zowel het taboe op samenwerking met de VVD doorbroken als de eerdere positie van de VVD gedefinieerd, want de partij werd inderdaad behandeld

¹⁴⁴ Van Aartsen werd 1 juni 1979 benoemd tot hoofd van het bureau van de secretaris-generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Brief Van Aartsen aan het curatorium van de Teldersstichting, 3 februari 1979. In de zomer werd bekendgemaakt dat Voorhoeve per 1 december de nieuwe directeur zou worden. Curatoriumvoorzitter H. Langman aan de leden van het curatorium, 16 juli 1979. Beide brieven bevinden zich in het DNPP, VVD-archief, inv.nr. 148.

¹⁴⁵ J. C. C. Voorhoeve, *Internationale macht en interne autonomie. Een verkenning van de Nederlandse situatie* (Den Haag, 1978).

¹⁴⁶ Dit gebeurde in de vergadering van het curatorium op 29 maart 1979. Het voorstel voor de studie werd gedaan door het Kamerlid Bolkestein. De agenda en het verslag van de vergadering bevinden zich in het DNPP, VVD-archief, inv.nr. 148.

¹⁴⁷ Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 122-123.

¹⁴⁸ *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1980, 10-11.

alsof ze melaats was. Het kabinet-Van Agt/Wiegel maakte van de VVD weer een normale partij.¹⁴⁹

De totstandkoming van dit kabinet leek het gelijk van Wiegels strategie aangetoond te hebben. Desondanks waren er binnen de partij mensen die liever een andere coalitiepartner zagen. In de fractie ontstond na verloop van tijd een 'linkse' groep van zeven tot acht personen die meer belangstelling had voor sociaal-culturele thema's dan voor sociaal-economische problemen.¹⁵⁰ Zij konden beter met de PvdA en D'66 opschieten dan met het CDA.¹⁵¹ Een van hen, Annelien Kappeyne van de Copello, vertegenwoordigde binnen de fractie eerder het vooroorlogse dan het naoorlogse liberalisme: ze was meer gericht tegen confessionele dan tegen socialistische partijen. Om die reden werkte ze samen met PvdA-Kamerleden tegen minister Van Agt van Justitie in de jaren zeventig, waarbij ze een felheid aan de dag legde die het goed deed bij links, maar slecht viel bij rechtse kiezers.¹⁵² In het voorjaar van 1979 kreeg ze een reprimande van de partijleiding, omdat ze in een interview had gepleit voor samenwerking met de PvdA. Een beslissing daarover was niet aan individuele Kamerleden, maar aan het partijbestuur. Kappeyne twijfelde vervolgens of ze zich voor 1981 nog wel kandidaat zou stellen.¹⁵³

Een half jaar na de affaire-Kappeyne ontdekte het hoofdbestuur een nieuw geval van mogelijke insubordinatie. Zonder dat de fractievoorzitters en het dagelijkse bestuur van de partij daarvan op de hoogte waren, hadden in hotel *Des Indes* te Den Haag een aantal vertegenwoordigers van de VVD gesproken met vertegenwoordigers van de PvdA en D'66

¹⁴⁹ Gesprek met Frits Bolkestein, 27 mei 2014, Amsterdam. Zie ook Bolkestein, 'Strijdvaardig en eigenzinnig', 27 en *Cassandra tegen wil en dank* (Amsterdam, 2013), 101.

¹⁵⁰ Afhankelijk van het concrete onderwerp bestond deze subgroep uit 7-8 mensen: Pol de Beer, Annelien Kappeyne van de Copello, Anneke Krijnen, Loek Hermans, Huub Jacobse, Wim Keja, Ed Nijpels en Nel Ginjaar-Maas. Vermeulen, *Liberale opmars*, 131. Opmerkelijk: Vermeulen plaatst Jan Dirk Blaauw in dit rijtje, terwijl deze doorgaans tot de **rechter**vleugel van de partij gerekend wordt. Zie http://www.parlement.com/id/vg09llm76fya/j_d_jan_dirk_blaauw (voor het laatst bekeken 22 juni 2014) en het gesprek met hem, 11 juni 2014, Sassenheim.

¹⁵¹ Koole, *40 jaar*, 123

¹⁵² Th. J. van den Berg, 'Liberaal over partijgrenzen heen' in: *Liberaal Reveil* 48:1 (2007), 21-26, 22-23; Bolkestein, 'Strijdvaardig en eigenzinnig', 26; Gualthérie van Weezel, *Rechts door het midden*, 37.

¹⁵³ Zie in het DNPP, VVD-archief de brief van Jozias van Aartsen (directeur Teldersstichting aan partijvoorzitter Frits Korthals Altes van 15 maart 1979 in inv.nr. 148, de brief van Korthals Altes aan de leden van het hoofdbestuur van 26 april 1979, inv.nr. 68 en de notulen van de hoofdbestuursvergadering van 7 mei 1979, inv.nr 61.

over mogelijke samenwerking. Het initiatief was uitgegaan van voormalige voorzitters van de JOVD, de officiële jongerenorganisatie van de VVD.¹⁵⁴ Het bestuur zat ermee in de maag, omdat het bekend worden hiervan mogelijk de samenwerking met het CDA in gevaar kon brengen.¹⁵⁵

Op 12 september van datzelfde najaar ontving de Teldersstichting een brief van het wetenschappelijk bureau van D'66, met het verzoek of zij samen met de Wiardi Beckmanstichting, het wetenschappelijke bureau van de PvdA, de verschillen en de overeenkomsten tussen de drie partijen en de verschillen met het CDA in kaart konden brengen, met het oog op mogelijke coalitievorming in de toekomst.¹⁵⁶ Directeur Voorhoeve voelde nattigheid en besloot de kwestie voor te leggen aan partijvoorzitter Frits Korthals Altes, Tweede Kamerfractievoorzitter Rietkerk en aan H. Langman, de voorzitter van het curatorium van de Teldersstichting. Alle drie wezen het voorstel af, omdat het CDA buitengesloten werd. Indien de samenwerking uitgebreid zou worden met het wetenschappelijk bureau van het CDA, waren ze wel voor, omdat dan alle mogelijke combinaties van twee, drie of vier partijen onderzocht konden worden. Langman had eraan toegevoegd dat een studie naar de overeenkomsten tussen VVD, D'66 en CDA en de verschillen met de PvdA net zo interessant zou kunnen zijn. Rietkerk reageerde het meest terughoudend. In zijn ogen probeerde D'66 zich te profileren als invloedrijke middenpartij tussen PvdA en VVD in. Hij was alleen voor als het CDA ook mee mocht doen of als de samenwerking beperkt bleef tussen de Teldersstichting en D'66, al meende hij dat D'66 met dit laatste niet akkoord zou gaan.¹⁵⁷ Het curatorium besloot uiteindelijk het wetenschappelijk bureau van D'66 mee te delen dat ze alleen wilden samenwerken op basis van alle vier de partijen en anders alleen met het bureau van D'66 over onderwerpen waar de twee partijen evenveel belangstelling voor hadden.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Hoedeman, *Wiegel*, 165.

¹⁵⁵ Notulen vergadering hoofdbestuur 8 oktober 1979, DNPP, VVD-archief, inv.nr. 61.

¹⁵⁶ Brief van het Wetenschappelijk Bureau van D'66 aan de Teldersstichting, 12 september 1979, DNPP, VVD-archief, inv.nr. 149.

¹⁵⁷ Vertrouwelijk memorandum van Joris Voorhoeve aan het curatorium van de Teldersstichting, 28 november 1979. DNPP, VVD-archief, inv.nr. 149.

¹⁵⁸ Notulen vergadering curatorium Teldersstichting 7 december 1979. Voorhoeve deed 27 december schriftelijk verslag aan het curatorium van de beleefde brief met deze strekking die hij aan het wetenschappelijk bureau van D'66 had geschreven. Beide documenten bevinden zich in DNPP, VVD-archief, inv.nr. 149.

Begin 1980 werd de eenheid van de VVD op de proef gesteld. Frans Andriessen, de CDA-minister van Financiën, vond dat de voorgenomen bezuinigingen ('Bestek '81') niet ernstig genoeg genomen werden door het kabinet en diende zijn ontslag in. Aangezien de minister van Financiën een sleutelpositie inneemt in een kabinet, kon dit in theorie de val van het gehele kabinet inluiden. De VVD benadrukte al jaren de noodzaak van bezuinigen en het lag voor de hand dat de VVD-bewindspersonen ook zouden aftreden. De fractie in de Tweede Kamer wilde dit aanvankelijk. Wiegel was voor aanblijven: aftreden betekende hoogstwaarschijnlijk nieuwe verkiezingen. Als daarna een PvdA-CDA-kabinet zou komen, zou er helemaal niet bezuinigd worden. Een grote meerderheid van het hoofdbestuur gaf Wiegel hierin gelijk.¹⁵⁹ De ministers en de fractie zouden zich achter Wiegel scharen. Voor fractievoorzitter Rietkerk was dit pijnlijk, want hij had Andriessen juist willen steunen.¹⁶⁰ De Kamerleden die hem hierin steunden waren ook de Kamerleden die sympathiseerden met het Des Indes-overleg.¹⁶¹

Voor de VVD was de affaire Andriessen een *déjà vu*. In 1972 had Wiegel immers al een keer bereikt dat de VVD in het kabinet bleef, ook al dachten veel mensen in zijn eigen partij daar anders over. In 1980 was de positie van Wiegel een stuk steviger, want de partij volgde hem dit keer zonder serieus protest. Augustus 1980 zou Wiegel voor de derde keer zijn gewicht in de schaal moeten leggen. Als gevolg van de oliecrisis viel de begroting tegen. Rietkerk, Korthals Altes en de vice-voorzitter van de fractie in de Eerste Kamer, Guus Zoutendijk, wilden dat de VVD alsnog uit het kabinet zou stappen. Wiegel kon hen op andere gedachten brengen.¹⁶² Een nadeel van aanblijven was dat de VVD weliswaar voorkwam dat het kabinet voortijdig viel, maar niet bereikte dat er daadwerkelijk bezuinigd werd.¹⁶³

¹⁵⁹ Notulen vergadering hoofdbestuur 21 februari 1980, DNPP, VVD-archief, inv.nr. 61.

¹⁶⁰ Hoedeman, *Wiegel*, 107. Andriessen nam het de VVD erg kwalijk dat zij hem niet bijvielen, omdat hij met de bezuinigingen ook het VVD-standpunt verwezenlijkt zou hebben. Andriessen was tevens binnen het CDA iemand geweest die al tijdens het kabinet Den Uyl opperde om samen te gaan werken met de VVD. Ibidem, 105-108.

¹⁶¹ Hoedeman, *Wiegel*, 185.

¹⁶² Koole, *40 jaar*, 124-125.

¹⁶³ Van Agt zou hierover zeggen dat de wereldwijde economische crisis en de interne verdeeldheid van het CDA de voorgenomen bezuinigingen onuitvoerbaar gemaakt hadden, maar dat zijn kabinet geestelijk de weg vrijgemaakt had voor de bezuinigingen van de kabinetten Lubbers. Hoedeman, *Wiegel*, 117-118. Op pagina 107-108 van hetzelfde boek velde Franssen een negatiever oordeel.

VVD en het buitenland: Europese samenwerking

Dit hoofdstuk is vooral over binnenlandse kwesties gegaan. De VVD hield zich in deze periode vooral bezig met binnenlandse onderwerpen, nadenken over het buitenland bleef beperkt tot de fractiewoordvoerders buitenland en de betreffende commissie binnen de partij.¹⁶⁴ Een uitzondering vormde de Europese samenwerking. In 1979 werden de leden van het Europese Parlement voor de allereerste keer via directe verkiezingen gekozen. De liberale partijen van Europa hadden zich verenigd in de Federatie van Europese Liberale Partijen, afgekort ELD.¹⁶⁵ VVD-lid Florus Wijsenbeek was van 1975 tot 1982 secretaris-generaal van deze federatie van de ELD. Hij was een groot voorstander van Europese integratie. Najaar 1978 schreef hij drie achtergrondartikelen over de Europese Gemeenschap in het partijblad *Vrijheid en Democratie*. Vanaf januari 1979 zou hij drie jaar lang een vaste rubriek hebben in het partijblad, waarvan hij korte tijd de buitenlandredacteur zou zijn.

In het verkiezingsjaar ging Wijsenbeek in op de twee landen waar de liberalen de meeste moeite zouden hebben om succes te behalen. In Italië haalden de twee kleine liberale partijen samen zelden meer dan zes procent van de stemmen, terwijl de Britse liberalen belemmerd werden door het districtenstelsel.¹⁶⁶ De VVD was er trots op dat de liberalen als enige politieke stroming de Europese verkiezingen in zouden gaan met een gezamenlijk verkiezingsprogramma.¹⁶⁷ De liberalen benadrukten dat het hen lukte om ondanks verschillen in opvatting in goed overleg tot gezamenlijke standpunten te komen, terwijl de christendemocraten en de sociaaldemocraten hun meningsverschillen openlijk uitvochten.¹⁶⁸ Op het congres waarbij het verkiezingsprogramma voor 1981 vastgesteld werd, verklaarde de VVD hetzelfde van toepassing op de Nederlandse situatie. De VVD straalde eenheid uit, de PvdA en het CDA verdeeldheid. Met name vanwege de Koude oorlog en de eventuele plaatsing van raketten snapte Wiegels niet waarom de PvdA zich vooral bezig hield met de

¹⁶⁴ Aldus Van Eekelen en Bolkestein. In de jaren zeventig had de VVD wel een Commissie Buitenland, maar het partijarchief in het DNPP bevat helaas geen materiaal van deze commissie van vóór 1986.

¹⁶⁵ Maart 1976 vond in Stuttgart het oprichtingscongres plaats van de *Federation of Liberal and Democratic Parties in the European Community*, afgekort als ELD. Zo konden de liberale partijen op Europees niveau hun krachten bundelen. G. Voerman en M. van der Linden, 'De VVD en de Europese liberale partijorganisatie' in: *Liberaal Reveil* 55:1 (2014), 42-48, 43.

¹⁶⁶ *Vrijheid en Democratie*, 9 februari, 6 en 8 mei, 10, allebei in 1979.

¹⁶⁷ *Vrijheid en Democratie*, 13 april 1979, 4-11.

¹⁶⁸ *Vrijheid en Democratie*, 22 september 1981, 15.

vraag of Joop Den Uyl wel of niet lijsttrekker mocht blijven en waarom het CDA er niet in slaagde om een eensgezind standpunt in te nemen.¹⁶⁹

Een andere vorm van internationale samenwerking was de Liberale Internationale, een wereldwijd verband van liberale partijen. De Liberale Internationale organiseerde jaarlijks een congres. Het Kamerlid Frits Bolkestein bezocht deze congressen trouw, net als de bijeenkomsten van de afdeling Nederland van de Liberale Internationale in Den Haag.¹⁷⁰

Samenvatting

De deelname van de VVD aan het kabinet Van Agt I was voor partijleider Hans Wiegel de bevestiging van zijn politieke koers. Door de interne verdeeldheid van het CDA werd het uitvoeren van het kabinetsbeleid echter lastig, omdat per wetsvoorstel gekeken moest worden of de CDA-Kamerfractie het kabinet wel zou steunen. Dit gold voor de bezuinigingen, maar ook voor de buitenlandse politiek, met name voor het mogelijk plaatsen van kernwapens. Een gevolg was dat, ondanks de uitgesproken voorkeur van Wiegel voor samenwerken met het CDA, sommige VVD'ers gingen filosoferen over samenwerking met andere partijen.

¹⁶⁹ *Vrijheid en Democratie*, 10 februari 1981, 5.

¹⁷⁰ In *Vrijheid en Democratie* deed hij hiervan verslag.

Hoofdstuk 3 Het verloren jaar. Van Agt II en III (1981-1982)

Na de verkiezingen van mei 1981 werd besloten een kabinet te formeren van CDA, PvdA en D'66, met Van Agt als premier en Den Uyl als 'superpremier' van Sociale Zaken. In mei 1982 stapte de PvdA uit het kabinet, waarop een rompkabinet van CDA en D'66 de lopende zaken waarnam tot aan de verkiezingen die direct na de zomer gehouden werden. Zodoende zijn er dus twee kabinetten geweest, Van Agt II en III, maar in deze zestien maanden was er meer sprake van onderling geruzie dan van regeren. Om die reden kan deze periode in bestuurlijk opzicht een verloren jaar genoemd worden.

Historiografisch lijkt het eveneens een verloren jaar te zijn. In de politieke en parlementaire geschiedschrijving eindigen de jaren zeventig meestal met het kabinet-Van Agt/Wiegel, terwijl de jaren tachtig beginnen bij het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986). De laatste twee kabinetten van Dries van Agt worden vluchtig geschetst in de eerste pagina's van het hoofdstuk over Lubbers I en krijgen verder weinig aandacht.¹⁷¹ Dit is begrijpelijk, omdat deze kabinetten in hun korte bestaan weinig tot geen blijvende resultaten nagelaten hebben. Hierdoor wordt echter over het hoofd gezien dat in deze korte periode veel veranderd is binnen de Nederlandse politieke partijen. Drie lijsttrekkers bij de verkiezingen van 1981 hadden hun partijleiderschap neergelegd toen het eerste kabinet-Lubbers geïnstalleerd werd: Van Agt, D'66-voorman Jan Terlouw en Wiegel. Een vierde lijsttrekker, Den Uyl, bleef wel aan als partijleider, maar zou er niet meer in slagen om premier te worden of om zijn ideeën over een centraal aangestuurde economie te verwezenlijken. Beleidsmatig mag er dus weinig gebeurd zijn, in politiek opzicht veranderde juist veel. Tussen mei 1981 en september 1982 maakten de jaren zeventig definitief plaats voor de jaren tachtig. Het verloren jaar was eigenlijk een overgangsjaar.

In 1981 vond tevens in Amsterdam een demonstratie plaats tegen het plaatsen van kruisraketten op Nederlandse bodem, met een nog niet eerder vertoonde hoge opkomst van

¹⁷¹ Een uitzondering hierop vormt De Graaf, *Over de Muur*, waarin dit jaar een apart hoofdstuk krijgt. Hoofdstuk 5, 'Confrontatie met de heilstaat, 1981-1982', 135-175. De hoofdstukindeling van Van der List, *De macht van het idee*, is gebaseerd op de termijnen van de naoorlogse kabinetten. Van hoofdstuk 11 over Van Agt/Wiegel gaat hij direct door naar hoofdstuk 12 over Lubbers I, met slechts twee alinea's over Van Agt II en III op p. 309. In Bosmans, *Tijd na 1945*, gaan de laatste 8 van de 22 pagina's van het hoofdstuk over Van Agt/Wiegel over dit laatste jaar, 122-129.

400.000 deelnemers. In december 1981 zou de Nederlandse regering immers een besluit moeten nemen over de plaatsing. De maatschappelijke discussie over dit onderwerp begon dus in deze periode. Het onderwerp werd nog actueler omdat in januari 1981 een nieuwe Amerikaanse president beëdigd werd, Ronald Reagan. Reagan koos voor een harde lijn tegen de Sovjet-Unie en zou hierin bijgestaan worden door Margaret Thatcher.

Dit hoofdstuk zal eerst ingaan op de formatie van 1981 en de daaropvolgende reactie van de VVD. Het vertrek van Wiegels als partijleider en zijn opvolging door Nijpels kan gezien worden als een teken dat binnen de partij de geesten rijp werden gemaakt om in de toekomst niet langer alleen met het CDA te willen formeren, maar om ook toekomstige samenwerking met de PvdA mogelijk te maken. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de kruisrakettendiscussie, waarbij de opvattingen van de VVD haaks stonden op die van de vredesbeweging. Buiten het parlement zou vooral de Teldersstichting het VVD-standpunt kenbaar maken.

Formatie 1981

Alle drie de grote partijen hadden na de verkiezingen van 26 mei zetels verloren. De PvdA ging van 53 naar 44, het CDA van 49 naar 48 en de VVD van 28 naar 26. De grote winnaar was D'66, die het aantal zetels meer dan verdubbelde: van acht naar zeventien. Al op de avond van de verkiezingen werd besloten dat CDA en PvdA samen een coalitie zouden vormen. Alleen een coalitie van die partijen met D'66 werd mogelijk geacht.¹⁷²

De VVD had moeite met deze redenering, aangezien een coalitie van CDA, VVD en D'66 eveneens een meerderheid zou hebben. Wat vooral stak, was dat VVD en CDA vier jaar in goede harmonie samengewerkt hadden in het kabinet, terwijl het kabinet van PvdA en CDA onder Den Uyl een vechtkabinet geweest was. Desondanks werd de VVD binnen 24 uur uitgesloten van de formatie. De VVD had in 1977 en in 1981 de mogelijkheid van een nationaal kabinet geopperd. Samenwerking met de PvdA leek niet waarschijnlijk vanwege de programmatische verschillen, maar werd niet bij voorbaat uitgesloten. De PvdA had echter wel een coalitie met de VVD uitgesloten. Waarom, aldus de VVD, werd de partij die voor de meeste problemen met het CDA had gezorgd en de meeste eisen stelde geprefereerd boven

¹⁷² Gualthérie, *Rechts door het midden*, 82.

een partij die zich een betrouwbare coalitiepartner getoond had en bereid was om de nationale belangen boven partijbelangen te laten gaan?¹⁷³

De VVD had een punt. De PvdA was weliswaar de grootste partij in zetelaantal, maar had tegelijk van de drie partijen de meeste zetels verloren. VVD en CDA hadden geregeerd. Regerende partijen verliezen meestal zetels bij de verkiezingen, maar de coalitie had in totaal maar drie zetels verloren. De PvdA was oppositieleider geweest, maar verloor desondanks negen zetels. Welke partijen de verkiezingen gewonnen hadden was dus een kwestie van interpretatie.

Er waren echter twee redenen waarom de VVD buiten het formatieproces viel. D'66 wilde niet in een coalitie met de VVD, waardoor een CDA-VVD-D'66-kabinet uitgesloten was. Daarnaast was het CDA verdeeld. Met name in de fractie van de Tweede Kamer bestond een vleugel die liever de samenwerking met Den Uyl vernieuwde dan die met Wiegel voortzette. Vandaar dat de twee CDA-informateurs, Ruud Lubbers en Jan de Koning, voor een formatie met de PvdA kozen, later aangevuld met D'66.

Dit keer ging de formatie een stuk sneller dan de vorige keer. In september trad het kabinet aan. Van Agt bleef premier. Den Uyl werd minister van Sociale Zaken, maar kreeg daar werkgelegenheid bij. Zo ontstond een 'superministerie' van Sociale Zaken en Werkgelegenheid met Den Uyl als integrerend minister voor de sociaal-economische sector, waardoor de twee partijleiders alsnog gelijkwaardig aan elkaar waren.¹⁷⁴ Met de kennis van achteraf lijkt het niet verstandig geweest te zijn om twee kapiteins op één schip te zetten. Het is ook betreurd dat veel details in het regeerakkoord niet ingevuld werden. Vanwege de losse eindjes kreeg het de bijnaam 'spaghetti-akkoord'.¹⁷⁵ Ieder los eindje had in een later stadium aanleiding kunnen zijn voor ruzie binnen het kabinet of de val ervan.

¹⁷³ Wiegel schreef dit 20 augustus 1982 in een brief aan de koningin. De tekst werd afgedrukt op p. 2 van *Vrijheid en Democratie*, 8 september 1981 en op de derde pagina van het verslag van informateur W. F. de Gaay Fortman aan de Tweede Kamer van 2 september 1981. Tweede Kamer, zitting 1981, 17 000, nr. 4.

¹⁷⁴ Bosmans, *Tijd na 1945*, 125.

¹⁷⁵ J. van Tijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet Lubbers* (Amsterdam, 1986), 23-24.

Hobbels op de weg waren er genoeg. Op 19 augustus leek de formatie stukgelopen te zijn. Het CDA had harde afspraken geëist omtrent bezuinigingen, terwijl D'66 en PvdA dat iets voor in het kabinetsberaad vonden, niet voor de formatie.¹⁷⁶ Een nieuwe informateur, oud-minister in het kabinet Den Uyl en afkomstig uit de linkervleugel van de voormalige ARP W. F. de Gaay Fortman, wist de formatie te redden. Op 11 september maakte Van Agt de samenstelling van zijn nieuwe kabinet bekend.¹⁷⁷ Met een formele presentatie aan de Kamer werd echter gewacht, omdat het kabinet de begroting voor 1982, opgesteld door het demissionaire kabinet, wilde aanpassen aan de formatie afspraken. De meningsverschillen tussen CDA en PvdA bleken dermate groot, dat de ministers in oktober hun portefeuilles ter beschikking stelden.

De aanvankelijke verontwaardiging van de VVD over de uitsluiting¹⁷⁸ leek geleidelijk aan om te slaan in de overtuiging dat het kabinet ieder moment kon vallen.¹⁷⁹ Na verloop van tijd zorgden de perikelen in het kabinet zelfs voor leedvermaak.¹⁸⁰ Maandag 12 oktober noemde Wiegel het een brevet van onvermogen dat het kabinet na al die maanden onderhandelen niet eens een regeringsverklaring kan overhandigen.¹⁸¹ De donderdag daarop had hij een spoedvergadering aangevraagd. De nieuwe minister van Defensie, Hans van Mierlo (D'66) zou Nederland moeten vertegenwoordigen bij een NAVO-top in Schotland over de kruisrakettenwapens. Wiegel en Ploeg hadden schriftelijk gevraagd wat het kabinetsstandpunt zou zijn, maar geen bevredigend antwoord gekregen.¹⁸² Wiegel opende het debat met een oproep om de toezegging waar te maken dat na het weekend de regeringsverklaring zou komen.¹⁸³

¹⁷⁶ Bosmans, *Tijd na 1945*, 125-126; brief van de formateurs J. Kremers en E. van Thijn aan de Tweede Kamer, Tweede Kamer, zitting 1981, 17 000, nr. 3.

¹⁷⁷ Brief premier Van Agt aan de Tweede Kamer van 11 september 1981. Tweede Kamer, zitting 1981, 17000, nr. 6.

¹⁷⁸ *Vrijheid en Democratie*: 8 september 1981, 1-7. Op p. 2 is de brief die Wiegel 20 augustus aan de koningin had geschreven om zijn ongenoegen over het formatieproces te uiten afgedrukt. 22 september 1981, 9-10.

¹⁷⁹ *Vrijheid en Democratie* 20 oktober 1981, op pagina 1 een commentaar van Wiegel; 3 november 1981, een commentaar van Henk Krol op p. 4-5. Voor deze en de vorige noot ook het gesprek met Blaauw.

¹⁸⁰ *Vrijheid en Democratie* van 3 november 1981 bevat op p. 12 een satirisch stukje naar aanleiding van de interventie van De Galan en Halberstadt, twee economen die PvdA-lid waren en wisten te bemiddelen.

¹⁸¹ 6de vergadering van de Tweede Kamer, 12 oktober 1981 in: *Handelingen van de Tweede Kamer 1981-1982*, 119-127, 120.

¹⁸² 7de vergadering van de Tweede Kamer, 15 oktober 1981 in: *Handelingen van de Tweede Kamer 1981-1982*, 129-140. Op p. 140 staan de vraag en het antwoord vermeld.

¹⁸³ *Ibidem*, 129.

Hiermee was de toon gezet voor de bijdragen van Wiegel toen in november alsnog in de Tweede Kamer gedebatteerd werd over de regeringsverklaring van het kabinet.¹⁸⁴ Hij herhaalde zijn stelling dat het onjuist was om de VVD – anderhalf miljoen kiezers – bij voorbaat uit te sluiten. De schuld legde hij bij PvdA en D'66. De verschillen tussen partijen benoemen vond hij een goede zaak, maar de andere partijen leken meer door emotie dan door ratio geleid te worden. Een punt dat bij de PvdA nog duidelijker zichtbaar was, omdat ze in de formatie meer bezwaren leken te hebben tegen de persoon Van Agt dan tegen diens standpunten.¹⁸⁵

Het kabinet was onderling verdeeld, niet vanwege zakelijke maar vanwege persoonlijke tegenstellingen, terwijl een alternatieve coalitie mogelijk was – CDA, VVD, D'66 – die meer recht deed aan de verkiezingsuitslag. Hiermee kon de mening van de VVD sinds de zomer van 1981 samengevat worden. Het gelijk van deze stelling leek bevestigd te worden door de uitkomst van de Provinciale Statenverkiezingen van maart 1982. Ondanks een oproep van CDA-fractievoorzitter Lubbers om zo snel mogelijk de cijfers voor de voorgenomen bezuinigingen bekend te maken, had het kabinet de Voorjaarsnota over die verkiezingen heen getild. De PvdA en D'66 verloren stemmen.¹⁸⁶ Premier Van Agt had het uitstel gerechtvaardigd met een beroep op het verslechterde financiële beeld.¹⁸⁷ Wiegel benadrukte dat niet alleen de VVD zo snel mogelijk duidelijkheid wilde. D'66 zou verontwaardigd zijn dat de premier op reis naar Thailand was gegaan in plaats van de Voorjaarsnota af te ronden.¹⁸⁸ De stelling van Wiegel bleef dat het kabinet ieder moment kon vallen, vanwege het gebrek aan overeenstemming en samenhang.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Dit debat vond plaats tijdens de zestiende tot en met negentiende vergaderingen van de Tweede Kamer in het jaar 1081-1982, gehouden op 17, 18, 19 en 20 november 1981. *Handelingen van de Tweede Kamer, 1981-1982*, 341-508.

¹⁸⁵ Zestiende vergadering van de Tweede Kamer, 17 november 1981. *Handelingen van de Tweede Kamer 1981-1982*, 341-408, 341-351.

¹⁸⁶ Bosmans, *Tijd na 1945*, 128.

¹⁸⁷ Brief premier Van Agt aan Tweede Kamer, 17 maart 1981, kamerstuk 17 351 – 1, zitting 1981-1982.

¹⁸⁸ 58e Vergadering van de Tweede Kamer, 18 maart 1982, *Handelingen van de Tweede Kamer 1981-1982*, 2789-2833, 2791.

¹⁸⁹ 58e Vergadering van de Tweede Kamer, 18 maart 1982, *Handelingen van de Tweede Kamer 1981-1982*, 2789-2833, 2790-2813; commentaar van Wiegel in *Vrijheid en Democratie*, 2 februari 1982, 1.

Leiderschapswissel bij de VVD

Half april verraste Wiegel vriend en vijand door zich te laten benoemen tot Commissaris van de Koningin in Friesland. Zijn belangrijkste motief moet zijn privé-situatie geweest zijn. Oktober 1980 was hij weduwnaar geworden en hij had twee jonge kinderen. Als Commissaris had hij een publieke functie die hem meer tijd liet voor zijn gezin.¹⁹⁰ Het is ook geopperd dat het Kamerlidmaatschap hem tegenviel na minister en vicepremier geweest te zijn. Hij wachtte af of het kabinet een akkoord zou bereiken over noodzakelijke bezuinigingen of dat het zou vallen voor hij de knoop doorhakte. Toen met Goede Vrijdag een akkoord bereikt werd, koos hij definitief voor Friesland.¹⁹¹ Wiegel was met die provincie vertrouwd. Hij bezat daar samen met zijn vader een vakantiehuis. In 1980 was het de toenmalige Commissaris in Friesland geweest, Hedzer Rijpstra, die Wiegel voorstelde om hem twee jaar later op te volgen. Helemaal onverwacht was zijn vertrek niet.¹⁹² Volgens Wiegel zelf was zijn vertrek zo plotseling, omdat de post eerder dan voorzien vrij kwam. Rijpstra had niet aangegeven wanneer hij precies zijn functie neer zou leggen. Als de vacature later ontstaan was, of het kabinet eerder gevallen, dan zou Wiegel ondanks zijn privé-situatie aangebleven zijn. De verwachting was namelijk dat hij en Van Agt na de verkiezingen weer samengewerkt zouden hebben.¹⁹³

Een opvolger was snel gevonden. Het hoofdbestuur¹⁹⁴ en de Tweede Kamerfractie¹⁹⁵ schaarden zich achter Ed Nijpels als opvolger. Bij de Kamerfractie is het niet duidelijk of de steun voor Nijpels helemaal spontaan was. Bij de VVD was het gebruik dat de fractie eens per jaar een weekend doorbracht in een hotel te Wolfheze, waar het hoofdbestuur ook tenminste eenmaal per jaar op zaterdag vergaderde. Op een zaterdag werden de fractieleden een voor een binnen geroepen in een hotelkamer waar Wiegel en de partijvoorzitter vervolgens vroegen wie uit de fractie het meest geschikt zou zijn om Wiegel

¹⁹⁰ Hoedeman, *Wiegel*, 158; Joekes, *Man en Paard*, 159; Vermeulen, *Liberale opmars*, 139-140; gesprek met Blaauw.

¹⁹¹ Koole, *40 jaar*, 131; Vermeulen, *Liberale opmars*, 142-143. In het laatste boek wordt Jan Kamminga genoemd als bron. Hij is ook geïnterviewd voor het eerste boek. Aangezien anderen dit argument voor Wiegels vertrek niet geopperd hebben, lijkt het Kamminga's eigen interpretatie te zijn.

¹⁹² Sommige PvdA'ers wisten het eerder dan de VVD. Ed van Thijn was namelijk Wiegel opgevolgd als minister van Binnenlandse Zaken en regelde diens benoeming tot Commissaris. Een Fries Statenlid voor de PvdA was de buurvrouw van Wiegel in Friesland. Hoedeman, *Wiegel*, 98-99 en 156-158.

¹⁹³ Gesprek met H. Wiegel, 18 juni, Den Haag.

¹⁹⁴ Notulen Hoofdbestuur, 19 april 1982, DNPP, VVD-archief, inv.nr. 61.

¹⁹⁵ Joekes, *Man en Paard*, 159-160.

op te volgen als fractievoorzitter. Bij zo'n biechtstoelprocedure zijn er meer mogelijkheden om de uitkomst te beïnvloeden dan wanneer de vraag in een vergadering aan de gehele fractie voorgelegd zou zijn.¹⁹⁶ Bij de keus voor Nijpels heeft meegespeeld dat er parallellen waren met Wiegel tien jaar eerder. Nijpels was in 1977 in de fractie gekozen en was 32 jaar. Wiegel was eveneens rond de dertig en slechts één termijn Kamerlid toen hij fractievoorzitter werd. Verwacht werd dat Nijpels in de jaren tot aan de verkiezingen in zijn rol als fractievoorzitter en partijleider kon groeien.¹⁹⁷ Deze verwachting lijkt strijdig met de VVD-inbreng in de Kamerdebatten en met de stukken die stelden dat het kabinet de rit onmogelijk uit kon zitten vanwege de onderlinge verdeeldheid.

Een opvallend verschil tussen Wiegel en Nijpels: de eerste was een vertegenwoordiger van de rechtervleugel, terwijl de laatste een uitgesproken 'links' imago had.¹⁹⁸ Nijpels behoorde in de jaren zeventig tot de Des Indes-groep die streefde naar toekomstige samenwerking tussen VVD, PvdA en D'66, met uitsluiting van het CDA. Vanaf de eerste verkiezingen na de Eerste Wereldoorlog had altijd tenminste één van de drie partijen die uiteindelijk het CDA zouden vormen in de regering gezeten. In de ogen van 'Des Indes' werd het tijd dat de 'almacht' van het CDA gebroken werd.¹⁹⁹ Van huis uit kreeg hij mee dat de confessionelen te machtig waren: zijn vader was in Bergen op Zoom gemeenteraadslid voor een plaatselijke partij die zich afzette tegen het KVP-bolwerk.²⁰⁰ Journalisten merkten op dat Nijpels zijn map met knipsels over christendemocraten direct naast de map over 'criminaliteit' bewaarde, wat volgens Nijpels enkel om alfabetische redenen was.²⁰¹ Alles wijst erop dat een coalitie met het CDA niet zijn persoonlijke voorkeur had. Dit zou hem er in de verkiezingscampagne aan het eind van de zomer niet van weerhouden om, vanwege de grote programmatische verschillen op het gebied van de kruisraketten en het sociaal-economische beleid, de PvdA

¹⁹⁶ Koole, *40 jaar*, 131-132; Joekes, *Man en Paard*, 159-160.

¹⁹⁷ Koole, *40 jaar*, 132.

¹⁹⁸ Koole, *40 jaar*, 132; Ornstein en Van Weezel, *Bolkestein*, ; Nijpels plaatste zichzelf ook in de linkervleugel: Hoedeman, *Wiegel*, 186.

¹⁹⁹ Hoedeman, *Wiegel*, 165; telefoongesprek met De Grave.

²⁰⁰ http://www.parlement.com/id/vg09lli4zmzh/e_h_th_m_ed_nijpels, bekeken 14 juni 2014.

²⁰¹ Ornstein en Van Weezel, *Bolkestein*, 68; Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 200. Aangezien Max van Weezel coauteur van beide boeken was, zal hij vermoedelijk degene geweest zijn die het constateerde.

uit te sluiten als coalitiepartner.²⁰² Wel kan afgevraagd worden waarom de VVD niet gezocht heeft naar een aanvoerder met neutralere opvattingen over het CDA.

Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn de verontwaardiging van de partij over het gemak waarmee zij buiten de formatie van 1981 gehouden waren. Een tweede verklaring vormt mogelijk de ideologische herijking die van 1978 tot 1981 plaatsgevonden heeft en zou resulteren in het aannemen van een nieuw Liberaal Manifest najaar 1981. In deze nieuwe beginselverklaring werd de nadruk gelegd op het liberale karakter van de VVD, met een verschuiving richting het sociaal-liberalisme, oftewel de meer linkse stroming binnen het liberalisme.²⁰³ De drijvende kracht achter de commissie die het manifest opgesteld had, Molly Geertsema, zou later opmerken dat met het manifest heel wat conservatieve trekjes uit de partij heeft weten te halen. De vrije markteconomie werd vervangen door de sociale markteconomie en meer plaats voor burgerlijke ongehoorzaamheid had een deukje in de sterk levende *law-and-order*-gedachten geslagen.²⁰⁴ Als de partij inderdaad ideologisch naar links, of in ieder geval het centrum, was opgeschoven, zou dat reden geweest kunnen zijn om de nieuwe leider daar een afspiegeling van te laten zijn. Een derde verklaring schuilt achter de opmerking van Geertsema in het zojuist aangehaalde interview dat hij blij was in de aanloop naar het manifest weinig van de conservatieven gehoord te hebben.²⁰⁵ Hierbij kan meer sprake geweest zijn van omstandigheden dan van instemming: twee uitgesproken representanten van de rechtervleugel, Haya van Someren-Downer en Harm Van Riel, waren in de laatste maanden van 1980 overleden.²⁰⁶ Van Riel had in 1976 het fractievoorzitter van de Eerste Kamer neergelegd en zich uit de actieve politiek teruggetrokken. Van Someren had hem opgevolgd, maar ontdekte kort daarop dat ze een ongeneeslijke ziekte had. Zij bleef fractievoorzitter tot aan haar overlijden. Met Wiegel in het kabinet, Van Riel uit de actieve politiek en Van Someren ziek waren alle uitgesproken rechtse partijprominenten buiten het opstellen van het Liberaal Manifest gebleven.

²⁰² Koole, *40 jaar*, 135. Volgens Bolkestein pleit het voor Nijpels dat hij ondanks zijn persoonlijke voorkeur toch een coalitie met het CDA aangegaan is. Gesprek 27 mei.

²⁰³ J. de Beus, 'Oorsprong en wederkeer van de liberalen' in: J. de Beus, J. van Doorn en P. de Rooy, *De Ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (2e editie, Amsterdam, 1996), 52-97, 92.

²⁰⁴ R. Dijkman, 'Liberaal word je geboren'. Een interview met Geertsema in *Vrijheid en Democratie*, 9 oktober 1984, 8-11.

²⁰⁵ Ibidem, 10.

²⁰⁶ *Vrijheid en Democratie*, 18 november 1980, 2-13 ging over het leven en overlijden van Someren-Downer (met op p. 4 de vermelding van het fatale ongeluk van Jacqueline Wiegel), en 29 december 1980, 3-11, over Van Riel.

Vanuit dit oogpunt kan de benoeming van Nijpels verklaard worden, al was die niet zonder risico's. Het Des Indes-overleg had plaatsgevonden buiten de partijtop - de voorzitters van de partij en de fracties in de Eerste en Tweede kamer – om. Geertsema en slechts een aantal leden van de linkse groep binnen de Tweede Kamerfractie, waaronder Nijpels, hadden hieraan deelgenomen.²⁰⁷ Het hoofdbestuur had zich erbij neergelegd dat ze mensen niet konden verbieden met leden van andere partijen te spreken, maar nam het de betrokkenen wel kwalijk dat ze achter de rug van het bestuur om besprekingen hielden over de toekomstige koers van de partij en hiermee naar de media stapten.²⁰⁸ Pas nadat Nijpels fractievoorzitter was geworden, kreeg het overleg de zegen van het hoofdbestuur.²⁰⁹

In een gesprek met Wiegel relativeerde hij zowel het belang van het Des Indes-overleg als het linkse imago van Nijpels. Het laatste zou beeldvorming geweest zijn, veroorzaakt door de jeugdige leeftijd van zijn opvolger.²¹⁰ Anderen hebben bevestigd dat politieke partijen vooral beïnvloed worden door praktische problemen en politieke machtsverhoudingen en dat het overleg van de politieke jongerenorganisaties daar doorgaans weinig invloed op uitoefent.²¹¹ De oriëntatie van Nijpels binnen de VVD daarentegen was echter meer dan een suggestie door de media: Nijpels heeft zelf verklaard dat hij in deze periode links binnen de VVD stond.²¹²

De keuze van een nieuwe fractievoorzitter ging gepaard met een vernieuwing van de partijtop als geheel. Eerste kamerfractievoorzitter Van Someren werd na haar overlijden opgevolgd door Zoutendijk. In 1981 was Frits Korthals Altes na vier jaar afgetreden als partijvoorzitter. Zijn opvolger, Jan Kamminga, was ondervoorzitter geweest. In anderhalf jaar tijd had een volledige wisseling van de wacht plaatsgevonden. Twee van de nieuwe

²⁰⁷ Koole, *40 jaar*, 124.

²⁰⁸ Notulen vergadering hoofdbestuur 8 oktober 1979, DNPP, VVD-archief, inv.nr. 61.

²⁰⁹ De eerste keer dat het overleg neutraal besproken werd, was in de notulen van de vergadering van 11 oktober 1982. Tussen 8 oktober 1979 en 11 oktober 1982 kwam het niet ter sprake. DNPP, VVD-archief, inv.nr. 61.

²¹⁰ Gesprek met Wiegel.

²¹¹ Gesprekken met Bolkestein en De Grave. Bolkestein was partijleider toen in 1994 het eerste 'Paarse' kabinet van PvdA, VVD en D'66 tot stand kwam. De laatste was van 1978 tot 1980 voorzitter van de JOVD en dus direct betrokken bij het overleg. Ze verklaarden allebei dat de politieke omstandigheden onder het laatste kabinet Lubbers (1989-1994) Paars mogelijk maakten en dat 'Des Indes' daar niks mee te maken had.

²¹² Het boek van Hoedeman omvat 21 interviews met mensen die Wiegel gekend hebben. Nijpels gaf in zijn interview toe dat hij in 1977-1982 tot de linkervleugel van de fractie behoorde. *Wiegel*, 184-185

voorzitters, Nijpels en Kamminga, waren pas 32 jaar oud. De eerste had geen werkervaring buiten de politiek.²¹³ De partijtop had in korte tijd veel ervaring verloren en was eenzijdiger van samenstelling geworden. In de jaren zestig hielden de liberaal Geertsema en de conservatief Van Riel de partij in balans. Wiegel won begin jaren zeventig de strijd om het leiderschap van zijn meer liberale rivaal Vonhoff, maar de laatste bleef zijn mening kenbaar maken. Vonhoff bleef, ook figuurlijk, een zwaargewicht binnen de partij. Begin jaren tachtig leken er echter geen ideologische contragewichten meer te zijn. De partij leek een koers richting sociaal-liberalisme in te zetten, zonder dat er tenminste één actieve prominent was die openlijk of achter de schermen de opvattingen van de tegengestelde stroming binnen de partij in herinnering hield. Wiegel was niet van plan deze laatste functie te vervullen. Bij zijn afscheid was hij stellig: "Het orakel van Ljouwert zal ik niet worden".²¹⁴

Pleidooi voor kruisraketten

December 1981 zou de regering moeten beslissen of de kruisraketten in Nederland geplaatst zouden worden. Omdat het wapenbeheersingsoverleg tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie nog niet op gang was gekomen, werd het besluit – en daarmee een mogelijke kabinetscrisis - nogmaals uitgesteld.²¹⁵ Voor de tegenstanders van plaatsing aanleiding om in actie te komen. Het Interkerkelijk Vredesoverleg (IKV) werd de leidende organisatie binnen de vredesbeweging.²¹⁶ IKV-secretaris Mient Jan Faber vertegenwoordigde de vredesbeweging in het publieke debat.

De VVD bleef vasthouden aan het standpunt dat lidmaatschap van de NAVO vereiste dat alle lidstaten hun deel van de taken op zich zouden nemen en afspraken nakomen. De kruisraketten waren volgens de VVD noodzakelijk, omdat Rusland in conventionele strijdkrachten en bewapening een voorsprong had op West-Europa. Wanneer het ook een nucleaire voorsprong had in de vorm van de SS-20-raketten, zou de machtsbalans doorslaan

²¹³ Toen hij zich als 26-jarige kandideerde voor de Tweede Kamer, verklaarde hij dat hij altijd beroeps politicus heeft willen worden. *Vrijheid en Democratie*, 25 maart 1977, 25. De partijleiders Oud en Wiegel waren ook beroeps politici en begonnen als Benjamin van de Tweede Kamer. Te Velde, *Leiderschap*, 31. Dit laatste had Nijpels niet met hen gemeen. Loek Hermans, die tegelijk met hem in de fractie kwam, was jonger dan hij.

²¹⁴ *Vrijheid en Democratie*, 22 juni 1982, 7.

²¹⁵ Bosmans, *Tijd na 1945*, 127-128.

²¹⁶ De Nederlandse Hervormde Kerk had zich al in 1962 uitgesproken tegen kernwapens. Eind 1966 werd het IKV opgericht door katholieke en protestantse Nederlandse kerken. Het IKV en Pax Christi steunden eind jaren zeventig de acties van *Stop de neutronenbom*. Na 1979 verdween die organisatie buiten beeld en nam het IKV de leidende rol over. De Graaf, *Over de muur*, 96-101.

in het voordeel van de Sovjet-Unie.²¹⁷ De SS-20's en de kruisraketten waren wapens voor de *middellange* afstand. Lange afstandswapens konden vanaf Amerikaanse bodem Rusland bereiken en andersom. Op dit terrein waren de twee grootmachten aan elkaar gewaagd. Aangezien geen van beide landen de ander kon aanvallen zonder dat een nucleaire tegenaanval het eigen land kon verwoesten, was de kans dat deze wapens ingezet zouden worden niet ondenkbaar, maar wel zeer klein.²¹⁸ Middellange afstandswapens konden niet over de oceaan de andere kant van de wereld bereiken, maar wel de andere kant van een continent. Rusland kon met de SS-20 kernaanvallen uitvoeren op West-Europa. Als West-Europa geen eigen middellange afstandswapens kreeg, zou Rusland ongestraft West-Europa kunnen verwoesten. Ongestraft, omdat de kans dat een Amerikaanse regering de eigen troepen en burgers in gevaar zou brengen voor een aanval op een bondgenoot die zichzelf niet kon verdedigen klein was. De plaatsing van raketten in Europa was volgens de VVD dubbel noodzakelijk, omdat het de Europeanen een eigen afweermogelijkheid bood en tegelijk de Amerikanen als bondgenoten zou behouden.²¹⁹

Dit was geen makkelijk standpunt om te verkondigen. Terugkijkend op deze periode verklaarden VVD-politici dat de discussie over de kruisraketten in Nederland vooral een moreel karakter had: was het ethisch toegestaan om wapens te gebruiken die zoveel materiële en immateriële zouden aanrichten, zowel bij militairen als burgers? De VVD heeft nooit betoogd voorstander te zijn van het *gebruik* van kernwapens, hun standpunt was dat die wapens er nu eenmaal waren. Zolang niet beide kanten van het conflict alle kernraketten zouden ontmantelen, was een nucleair *evenwicht* noodzakelijk om te voorkomen dat ze wapens gebruikt zouden worden. Deze pragmatische benadering werd in de toenmalige discussie echter al gauw gelijkgesteld met immoreel.²²⁰ “Nederlanders hebben moeite met een pragmatische benadering van de internationale politiek. Nucleaire afschrikking werd immoreel gevonden, waardoor een zakelijk debat niet mogelijk was”, aldus Wim van

²¹⁷ Van der List, *Macht van het idee* 304 en 315-317; J. J. C. Voorhoeve, *De modernisering van kernwapens* (Den Haag, 1981) 2.

²¹⁸ Voorhoeve, *Modernisering*, 3-4 en 7; W. F. van Eekelen, ‘Evenwicht zonder overwicht; de veiligheidsdimensie in de internationale betrekkingen’ in Teldersstichting, *Geschrift 36, Internationale ontwikkelingen en buitenlands beleid* (Den Haag, 1980), 40-53, 41.

²¹⁹ Voorhoeve, *Modernisering*, 4; Van Eekelen, *Evenwicht zonder overwicht*, 52.

²²⁰ Gesprekken met Blaauw, Bolkestein, Van Eekelen en Voorhoeve.

Eekelen.²²¹ Joris voorhoeve voegde daar aan toe dat de internationale context in het debat nauwelijks een rol heeft gespeeld in de Nederlandse media. Het ging om de standpunten van de Nederlandse partijen, niet om de gevolgen voor de NAVO als het trouwe lid Nederland plaatsing zou weigeren.²²²

Het VVD-standpunt werd verwoord door de woordvoerders voor Defensie, de Kamerleden Jan Dirk Blaauw, Ad Ploeg en Wim Keja. Zij maakten deel uit van de Defensiecommissie van de Tweede Kamer. Volgens Blaauw was hun voornaamste bezigheid in die commissie de invloed van de 'fribo's' te beperken.²²³ De term, afkomstig van de parlementaire pers, verwees naar Joep de Boer en Ton Frinking, namens het CDA lid van de Defensiecommissie. Zij hadden ernstige gewetensbezwaren tegen het gebruik van kernwapens. Omdat ze allebei een militaire achtergrond hadden, was het voor CDA'ers die wel voor plaatsing waren lastig om hen tegen te spreken.²²⁴

Het debat werd niet alleen in de commissie en in de Kamer gevoerd, maar ook daarbuiten. In het hele land werden in deze jaren avonden over dit onderwerp belegd, met sprekers van de drie grote partijen. VVD-politici konden op deze avonden het beste een oud pak aantrekken, voor het geval met eieren of tomaten gegooid zou worden.²²⁵ Daarnaast hadden parlementariërs ook spreekbeurten voor partijafdelingen in het land. Op deze bijeenkomsten bleek dat de achterban eveneens verdeeld was over dit onderwerp.²²⁶

Vanaf eind jaren tachtig zou Frits Bolkestein het debat aangaan met intellectuelen die tijdens de Koude Oorlog sympathiseerden met het communisme en kritiek hadden op het Westen, maar blind waren voor de mensenrechtenschendingen en het economische wanbeleid van de communistische landen.²²⁷ Begin jaren tachtig uitte hij deze opvattingen vooral privé. Van 1978 tot 1982 hield hij zich als Kamerlid vooral bezig met buitenlandse handel, hij was geen woordvoerder voor Defensie. Hij maakte geen geheim van zijn mening over de Koude

²²¹ Gesprek met Van Eekelen.

²²² Gesprek met Voorhoeve.

²²³ Gesprek met Blaauw.

²²⁴ B. J. Van Eenennaam, *48 kruisraketten. Hoogspanning in de lage landen* (Den Haag, 1988), 68.

²²⁵ Gesprek met Blaauw.

²²⁶ Gesprekken met Blaauw en Voorhoeve.

²²⁷ Zie F. Bolkestein, *De engel en het beest. Opstellen over politiek* (Amsterdam, 1990), 75-133 en 144-175; *Onverwerkt verleden* (Amsterdam, 1998) en *De intellectuele verleiding* (Amsterdam, 2011), 188-201.

Oorlog, maar was geen woordvoerder voor zijn partij op dit terrein.²²⁸ Twee journalisten die eind jaren negentig een boek over hem uitbrachten, suggereerden dat Bolkestein als Kamerlid duidelijke maar afwijkende standpunten had over de kernwapens, het leveren van onderzeeboten aan Taiwan en een economische boycot van Zuid-Afrika, zowel ten opzichte van zijn eigen partij als van de Nederlandse politiek in het algemeen. Hierbij zou hij met name gebotst hebben met partijgenoten Van der Klaauw en Van Eekelen.²²⁹ Een centrale gedachte achter het boek was dat Bolkestein een 'on-Nederlandse' politicus was. Wellicht zagen de auteurs hierdoor over het hoofd dat Bolkestein in zijn eerste periode als Kamerlid als woordvoerder voor buitenlandse handel de standpunten van de VVD verkondigde.²³⁰

Twee uitzonderingen hierop vormden het stuk dat hij najaar 1981 schreef voor het ledenblad en het artikel dat hij juni 1982 in het Engelse tijdschrift *The Economist* geplaatst wist te krijgen. In het eerste artikel hekelde hij de opstelling van het IKV. Waarom bekritiseerde het IKV wel de westerse agressie, maar negeerde ze het feit dat de Sovjet-Unie zich in Oost-Europa en Centraal-Azië als een koloniale mogendheid opstelde?²³¹ In het tweede artikel verweet hij het IKV eveneens naïviteit. Hij stelde dat de vredesbeweging een gevolg was van de ontkerkelijking. Het christendom had een schuldgevoel aangeleerd dat niet verdwenen was met de secularisering. In plaats daarvan werd de blik op het aardse gericht in plaats van op het hiernamaals. Mensen moesten boete doen voor hun fouten en om die reden namen linkse mensen en vredesactivisten ten onrechte aan dat alleen het westen schuld had aan de spanningen tussen Oost en West.²³² Bewonderaars van Bolkestein zullen misschien in deze twee artikelen stellingen herkennen uit zijn latere publicaties, maar zijn naamsbekendheid als opiniemaker dateert van een later datum dan de periode van deze studie. In juni 1982 bracht Bolkestein wel zijn eerste boek uit: *Modern Liberalism*, een bundel interviews met liberale politici uit diverse landen. In het partijblad verklaarde hij dat het socialisme en het liberalisme duidelijk omschreven filosofieën waren. De

²²⁸ Gesprek met Bolkestein.

²²⁹ L. Ornstein en M. van Weezel, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbouter* (Amsterdam, 1999), 61-66.

²³⁰ Vergelijk de pagina's van de vorige noot met Van der List, *Macht van het idee*, 243-308.

²³¹ 'F. Bolkestein, 'IKV schaadt de onderhandelingen met Moskou' in *Vrijheid en Democratie*, 1 december 1981, 18-19.

²³² 'Neutralism in Europe. The Dutch qualm disease' in: *The Economist*, 5 juni 1982. Dit artikel is te lezen bij de sectie artikelen over buitenlands beleid op www.fritsbolkestein.com of direct op http://app.cubender.com/downloads/106459/documents/a01_neutralism_or_the_dutch_qualm_disease_05_1.pdf. De Nederlandse vertaling werd opgenomen in Bolkestein, *Onverwerkt verleden*, 72-81.

christendemocraten en de conservatieven daarentegen kwamen in ideologisch opzicht niet goed uit de verf.²³³

Oktober 1981 organiseerde het IKV een demonstratie in Amsterdam. De opkomst was voor Nederlandse begrippen hoog: zeker 400.000 mensen namen deel. De VVD was afwezig. Het stoorde de partij dat alleen sprekers toegelaten werden die de uitgangspunten van het IKV onderschreven.²³⁴ Kort daarop sloot het Humanistisch Verbond zich bij het vredesstandpunt van de IKV aan. Hierop hebben VVD-leden hun lidmaatschap van het Verbond opgezegd. Bolkestein en Adelheid Zoutendijk hadden bestuursfuncties bij het Humanistisch verbond, maar legden die neer.²³⁵

De Teldersstichting mengt zich in het debat

Inhoudelijk kregen de VVD-woordvoerders in deze periode steun van de Teldersstichting. Die organiseerde een symposium over de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie ten aanzien van West-Europa. Deze bijeenkomst werd 30 en 31 oktober 1981 gehouden in Den Haag. Negen Sovjet-deskundigen uit het buitenland namen hieraan deel.²³⁶ De lezingen die zij deze dag hielden vormden de basis voor een publicatie van de Teldersstichting over dit onderwerp.²³⁷ Naast de gebruikelijke reeks *Geschriften* kwam de Teldersstichting met een nieuwe reeks publicaties, de *Liberale Nota's*. Een verschil tussen de twee reeksen is dat de *Geschriften* meestal geschreven werden door een groep auteurs en de *Nota's* door een individuele auteur.

De titel van de eerste Nota, *Sovjet Onderhandelingstactiek*, geschreven door A. W. Kröner, dekte de lading niet helemaal. Het werk was een beschrijving van de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie, waar de onderhandelingstactieken deel van uitmaakten. Hoeveel er in Rusland ook veranderd was na het aan de macht komen van de communisten, de wijze

²³³ *Vrijheid en Democratie*, 21 september 1982, 9-10.

²³⁴ *Vrijheid en Democratie*, 1 december 1981, 1.

²³⁵ *Vrijheid en Democratie*, 6-8. Het VVD-archief in het DNPP bevat zelfs een map over het Humanistisch Verbond in deze periode, inv.nr. 957.

²³⁶ Dit symposium werd aangekondigd in *Vrijheid en Democratie*, 22 september 1981, 22. Op dezelfde pagina worden de twee Liberale Nota's onder de aandacht gebracht.

²³⁷ Geschrift 43 van de Teldersstichting, *De Sovjet-Unie en West-Europa* (1982).

waarop Russische diplomaten opereerden was hetzelfde gebleven.²³⁸ De twee constanten waren de paranoia en de bazaartechniek. Het eerste hield in dat Rusland een dogmatische verwachting heeft van de buitenwereld. De Russische leiders waren altijd bezorgd geweest dat de buurlanden hen aan zouden vallen en streefden om die reden naar totale veiligheid, uitgedrukt in de militaire programma's.²³⁹ De 'bazaartechniek' verwees naar de manier waarop Russische diplomaten onderhandelden. Bij aanvang werd zo onredelijk hoog ingezet dat na het afdingen nog steeds winst gemaakt zou worden. Omdat Russen niet met gedetailleerde voorstellen kwamen, was het aan de tegenpartij om die in te vullen. Deze tactiek werd ook toegepast op voorstellen aan Rusland: deze werden zonder tegenvoorstel verworpen. De last lag hoe dan ook op de schouders van de andere partij. De Russische halsstarrigheid en vasthoudendheid vergrootte de prijs voor hun – eventuele – medewerking.²⁴⁰ Buitenlandse diplomaten konden alleen resultaten bereiken als voor Rusland zelf vitale belangen op het spel stonden of als van westerse zijde vastberaden opgetreden werd.²⁴¹ Russen respecteerden namelijk kracht. Een voorbeeld hiervan noemde Kröner het optreden van de Amerikaanse president Nixon. Eventueel gebruik van geweld door de Verenigde Staten zou Nixon geen stemmen gekost hebben van zijn rechtse achterban, waardoor hij een onderhandelingsvoordeel had tegenover de Sovjet-Unie.²⁴²

De tweede Nota werd geschreven door Voorhoeve: *De Modernisering van kernwapens*. Hij verwoordde hierin niet alleen het gangbare VVD-standpunt over de kruisraketten, hij voegde ook argumenten toe. Hij wees erop dat het plaatsen van kruisraketten niet betekende dat er meer kernwapens zouden komen, maar dat een verouderde technologie vervangen werd door een moderne. Na afloop van de vervangingsoperatie zouden er zelfs duizend kernkoppen minder overblijven in West-Europa.²⁴³ Wapens op Nederlands grondgebied zouden Nederland niet in groter gevaar brengen, want bij een in Europa uitgevochten oorlog tussen Oost en West zou Nederland sowieso niet veilig zijn. Hij verwierp de stelling dat de

²³⁸ Op p. 17 van A. W. Kröner, *Sovjet Onderhandelingstactiek* (Den Haag, 1981) staat een citaat van lord Palmerston, Brits diplomaat van begin negentiende eeuw: "Het is altijd de politiek en de praktijk van de Russische regering geweest haar grenzen uit te breiden zo snel als de apathie of schuchterheid van buurstaten het toeliet, maar meestal halt te houden of terug te trekken wanneer zij geconfronteerd werd met vastberaden oppositie en dan de volgende gelegenheid af te wachten om het uitgekozen slachtoffer te bespringen".

²³⁹ Kröner, *Onderhandelingstactiek*, 18.

²⁴⁰ Kröner, *Onderhandelingstactiek*, 11-12.

²⁴¹ Kröner, *Onderhandelingstactiek*, 18.

²⁴² Kröner, *Onderhandelingstactiek*, 15.

²⁴³ Voorhoeve, *Modernisering*, 4-5.

afschrikingsstrategie immoreel zou zijn. Individuele burgers van landen waren niet geneigd tot oorlog, maar de wereld was nu eenmaal verdeeld in staten, waarvan de meeste hun machtspositie wilden handhaven of uitbreiden. Het doel van kernwapens en kruisvluchtwapens was dan ook niet militair, maar *politiek*: het zou landen afschrikken om oorlog te voeren.²⁴⁴ Het niet inhalen van de nucleaire achterstand daarentegen kon fatalisme in de hand werken: uit angst voor oorlog zouden landen tot elke prijs toegeven aan de Sovjet-Unie. Op termijn zou dit de zelfstandigheid van West-Europa in gevaar kunnen brengen.²⁴⁵

Het uitstellen van het plaatsingsbesluit noemde hij improductief. Nederland had meer verwarring dan duidelijkheid geschapen, met als voorlopig resultaat dat de Sovjet-Unie eerder meer dan minder SS-20-raketten geplaatst had.²⁴⁶ Was Nederland gelijk akkoord gegaan, dan had het achter de schermen kunnen pleiten voor het opstellen van een kleiner aantal kruisraketten. Dit was nu niet meer mogelijk, terwijl Nederland wel zijn aanzien binnen de NAVO verspeeld had.²⁴⁷ Nederland stelde liever eisen aan de bondgenoten dan aan de tegenpartij.²⁴⁸ De timing was nog het meest ongelukkig. Reagan was mede tot president verkozen omdat de Amerikanen teleurgesteld waren over het eerder gevoerde buitenlandse beleid. President Reagan wilde juist het ontwapeningsbeleid gaan evalueren. Dit was niet het moment om de Amerikanen extra aanleiding te geven hun handen van de bondgenoten af te trekken.²⁴⁹

Bij de VVD leefde de angst dat de Amerikanen zich zouden terugtrekken uit de NAVO. De Amerikanen zouden genoeg kunnen krijgen van de voortdurende kritiek op hun beleid door bondgenoten die zichzelf niet wilden verdedigen.²⁵⁰ Hoe groot was de kans dat totalitaire landen weerstaan konden worden als democratische landen niet langer zouden samenwerken?²⁵¹

²⁴⁴ Voorhoeve, *Modernisering*, 7.

²⁴⁵ Voorhoeve, *Modernisering*, 7-8. Zie ook Van Eekelen, *Evenwicht zonder overwicht*, 50.

²⁴⁶ Voorhoeve, *Modernisering*, 10-11.

²⁴⁷ Voorhoeve, *Modernisering*, naschrift 2.

²⁴⁸ Voorhoeve, *Modernisering*, 15.

²⁴⁹ Voorhoeve, *Modernisering*, 9. Staatssecretaris Van Eekelen wees ook geregeld op de noodzaak om Nederland geloofwaardig voor de NAVO te houden. *Vrijheid en Democratie*, 9 februari 1979, 9 en 14

²⁵⁰ Teldersstichting, *Geschrift 49, West-Europa en de Verenigde Staten* (Den Haag, 1983), 13-15, 76-77.

²⁵¹ Van Eekelen, *Evenwicht zonder overwicht*, 52; Voorhoeve, *Modernisering*, 2

De gezamenlijke conclusie van de twee Nota's zou kunnen luiden: 'Wie vrede wil, moet zich voorbereiden op oorlog'. Kröner wees erop dat de Sovjet-Unie in het verleden andere landen aanspoorde om hun wapenarsenaal te verminderen, maar zelf altijd de militaire uitgaven verhoogd had.²⁵² Voorhoeve wees erop dat het land tot aan het Dubbelbesluit niet eens over wapenvermindering wilde praten.²⁵³

In het najaar van 1981 maakte Voorhoeve deel uit van een delegatie die door de Doema (het Russische parlement) uitgenodigd was voor een reis naar Moskou. Hiervan deed hij verslag in het partijblad. Het viel hem op dat Rusland geen enkel begrip had voor de West-Europese zorg om de SS-20-raketten en de inval in Afghanistan. De USSR bleek de wereld te zien in macht, ideologie en de strijd met Amerika., maar ook vrees te hebben voor China. Praten over mensenrechten of over het verdrag van Helsinki bleek niet mogelijk. Om die reden dacht Voorhoeve dat de besprekingen tussen de VS en de Sovjet-Unie die 30 november gepland stonden moeilijk zouden worden. Het enige lichtpunt was dat het land respect had voor kracht en vastberadenheid. Wanneer de NAVO eenheid toonde, zou Rusland inbinden.²⁵⁴

Gelet op de grote overeenkomsten tussen dit laatste artikel en zijn eerdere publicaties kan afgevraagd worden of Voorhoeve in Moskou niet vooral uitgekeken heeft naar bevestigingen van zijn gelijk. Hier staat tegenover dat de andere buitenlandspecialist van de VVD, Wim van Eekelen, zich erop kon beroepen dat hij voor Buitenlandse Zaken aanwezig geweest was bij de SALT-onderhandelingen. Hij kende de Russische wijze van redeneren uit eigen ervaring.²⁵⁵ Van Eekelen was na de verkiezingen weer Kamerlid geworden en met zes collega's vier dagen te gast geweest in Moskou. Hij vond het opvallend dat de Russen wel uithaalden naar de Amerikaanse dreiging, maar zwegen over hun eigen dreigementen. Zo was bijvoorbeeld de SS-20 'minder krachtig dan de SS-4 en SS-5, waarmee het Westen jaren geleefd had'.²⁵⁶

²⁵² Kröner, *Onderhandelingstactiek*,

²⁵³ Voorhoeve, *Modernisering*, 8-9.

²⁵⁴ J. Voorhoeve, 'in het Kremlin', *Vrijheid en Democratie*, 13 november 1981, 12-13.

²⁵⁵ Van Eekelen, *Evenwicht zonder overwicht*, 44.

²⁵⁶ *Vrijheid en Democratie*, 18-19.

In Nederland stond de VVD alleen met haar standpunt, maar binnen internationale verbanden van liberale partijen niet. De Liberale Internationale zag eveneens een verband tussen veiligheid en mensenrechten.²⁵⁷ De federatie van Europese liberale partijen (ELD) verklaarde de nucleaire afschrikking te willen handhaven als het alternatief, wapenvermindering door het Westen, een groter gevaar voor conventionele oorlog betekende.²⁵⁸ De Duitse liberale leider Genscher had naar aanleiding van de onderdrukking van Solidariteit benadrukt dat de Poolse crisis een crisis van het communisme was en dat daarom West-Europa en de Verenigde Staten bij elkaar moesten blijven.²⁵⁹ Een uitzondering op de liberale consensus vormden de Britse Liberal Democrats (ontstaan uit de fusie van de Liberal Party met een afsplitsing van Labour). Aan het einde van de plenaire vergadering van het congres dat de Liberale Internationale 9-11 september 1982 hield dienden zij een motie in om het gebruik van kruisvluchtwapens af te keuren, die niet aangenomen werd.²⁶⁰ Jaren later zouden op een ELD-congres de andere aanwezigen hun wenkbrauwen fronsen toen de Brit David Steel verklaarde dat de wereld onveiliger werd door de Verenigde Staten.²⁶¹

Samenvatting

Het parlementaire jaar waarin de VVD niet meeregeerde, 1981-1982, was tegelijk het jaar waarin de meeste veranderingen plaatsvonden binnen de VVD. Deze verandering werd direct zichtbaar door de opvolging van Hans Wiegel door Ed Nijpels, al symboliseerde dit slechts de subtiele verschuivingen die achter de schermen al plaatsgevonden hadden. In korte tijd veranderde de samenstelling van de partijtop. Voor een aantal nieuwe partijbestuurders was het minder vanzelfsprekend om alleen met het CDA te regeren dan het voor de oude garde geweest was.

Dit was ook het jaar dat de eerste grote vredesdemonstratie tegen de kruisraketten plaatsvond. De VVD hield vast aan het standpunt dat kruisraketten noodzakelijk waren.

²⁵⁷ *Vrijheid en Democratie*, 20 mei 1980, 4-5. Van Eekelen was aanwezig bij deze bijeenkomst, die 26 april 1980 plaats vond in Rome.

²⁵⁸ *Vrijheid en Democratie*, 22 september 1981, 15. De bijeenkomst had plaatsgevonden in het weekend van 5 september 1981.

²⁵⁹ *Vrijheid en Democratie*, 19 januari 1982, 6-7. Hij sprak op een bijeenkomst van de Europese liberalen in Stuttgart, 6 januari 1982.

²⁶⁰ Gesprek met Blaauw. Omdat het congres op zijn einde liep, waren er op dat moment weinig mensen in de zaal. De Liberal Democrats zouden de motie aangenomen hebben gekregen, als niet tijdig voldoende vertegenwoordigers van andere partijen weer de zaal ingeroepen waren.

²⁶¹ Dit congres werd juni 1985 gehouden in Groningen. *Vrijheid en Democratie*, 18 juni 1985, 12.

Eenzijdige ontwapening door het westen zou alleen in het strategische voordeel zijn van de Sovjet-Unie. De kans op oorlog zou zelfs groter worden, aangezien West-Europa niet in staat zou zijn om terug te slaan. De VVD vond het verminderen van de kans op een nucleaire oorlog niet opwegen tegen een groter risico voor een conventionele oorlog.²⁶²

²⁶² Van Eekelen, *Evenwicht zonder overwicht*, 50.

Hoofdstuk 4 Bijzondere band. De opkomst van Thatcher en Reagan

Begin jaren tachtig zetten Reagan en Thatcher internationaal de toon. Zij werden de gezichten van de harde lijn van het vrije westen tegen het communisme²⁶³ en van de opkomst van de vanzelfsprekendheid van het vrije marktdenken in de jaren tachtig.²⁶⁴ Aangezien in Nederland de VVD die standpunten innam, leek het voor de hand te liggen om relaties aan te leggen met Reagan en Thatcher.

In dit hoofdstuk wordt eerst de opkomst van Margaret Thatcher in Groot-Brittannië beschreven. Daarna wordt aandacht besteed aan de opkomst van Ronald Reagan, al ligt bij hem meer op de gevolgen die dit had voor de Amerikaanse buitenlandse politiek. Na een beschrijving van de verhouding tussen Thatcher en Reagan zal gekeken worden naar de reacties van de VVD op deze twee buitenlandse staatslieden. Bewonderde de VVD hen inderdaad?

Margaret Thatcher

Terwijl in de zomer van 1981 in Nederland geprobeerd werd een kabinet te vormen, vonden in het Verenigd Koninkrijk rellen plaats. In een aantal steden werden winkels geplunderd en vernielingen aangericht door werkloze jongeren uit achterstandsbuurten. Voor de Britse premier was dit geen aanleiding voor een koerswijziging. Rellen en *hooliganisme* was al toegenomen vanaf de jaren zestig, dus er was geen direct verband tussen deze rellen en haar beleid. Ze bezocht een van de betreffende wijken. Ze erkende dat daar veel aan verbeterd kon worden, maar vond dit geen overheidstaak. Integendeel, ze vond dat het veel over de inwoners zei dat ze niet zelf de handen uit de mouwen staken om hun eigen woonomgeving op te knappen. De rellen waren een bewijs van slechte moraal, niet van slecht bestuur.²⁶⁵

De naam van de premier was Margaret Thatcher en deze uitspraak is in meer dan één opzicht typerend voor haar. Ze was iemand die niet van haar koers of haar overtuiging af te

²⁶³ J. L. Gaddis, *The Cold War. A new history* (New York, 2005; gebruikt de pocketuitgave: Londen, 2007), 197.

²⁶⁴ Beaufort, Van Schie, en Voerman, *Bijdrage van de VVD*, 167.

²⁶⁵ E. J. Evans, *Thatcher and Thatcherism* (Londen, 2004), 22.

brengen was, hoeveel weerstand ze ook opriep ('the lady is not for turning'). Ze was opgegroeid in een eenvoudig gezin. Haar vader was een middenstander die zijn zaak vanuit het niets opgebouwd had, maar daarnaast ook tijd vond om gemeenteraadslid en ouderling te zijn. Zij kwam niet alleen uit de middenklasse, maar was ervan overtuigd dat de waarden van haar milieu – hard werken, spaarzaamheid, proberen om vooruit te komen – heilzaam waren voor iedereen – en voor het besturen van een land.²⁶⁶

In 1975 versloeg Thatcher haar voorganger Edward Heath in de interne leiderschapsverkiezingen van de Conservatieve partij. In 1979 won ze de parlamentsverkiezingen. Haar overwinning betekende zowel voor het land als voor haar eigen partij een omslag. Thatcher was niet de eerste Conservatieve premier die niet geboren was in de Engelse *upper class*. Haar voorganger Heath was eveneens van nederige afkomst geweest, net als Benjamin Disraeli in de negentiende eeuw en haar opvolger, John Major. Maar ze was wel de eerste die zich niet had willen schikken in de bestaande partijcultuur, maar die wilde veranderen.²⁶⁷

In de negentiende en in de twintigste eeuw waren de Britse Conservatieven zowel patriottisch als reformistisch. Het eerste hield in dat ze goed bestuur wilden om zo het beste uit het land te halen.²⁶⁸ Het laatste hield in dat ze bereid waren tot veranderingen als dat noodzakelijk was. Geleidelijke veranderingen, zodat de samenleving op punten zou verbeteren, maar niet wezenlijk zou veranderen.²⁶⁹ Om die reden waren de Engelse Conservatieven in de eerste helft van de negentiende eeuw eerder dan hun tegenhangers, de Liberalen, bereid geweest om het kiesrecht uit te breiden. In de jaren 1870 introduceerde Disraeli de term *one nation*. Alle klassen maakten deel uit van een en dezelfde natie, Engeland. De beter gesitueerden hadden om die reden de taak, de plicht, om zich te bekommeren om het welzijn van hun minder fortuinlijke medemensen.²⁷⁰ Deze redenering was paternalistisch, maar zorgde ervoor dat de Conservatieven tijdens de economische crisis van het interbellum sociale wetgeving om de ergste nood weg te nemen steunde. Het

²⁶⁶ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 3-4.

²⁶⁷ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 42-43.

²⁶⁸ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 41.

²⁶⁹ Bolkestein, *Liberalen, conservatieven en socialiste*, 29-35.

²⁷⁰ Disraeli had deze gedachten eerder geuit in zijn roman *Sybil*. Gaddis, *Cold War*, 85-86; Heywood, *Political Ideologies*, 81-82.

zorgde er ook voor dat de Conservatieven, toen zij in de jaren vijftig de macht weer overnamen van Labour, de zojuist ingevoerde verzorgingsstaat niet ongedaan maakten.²⁷¹

Thatcher nam afstand van de één natie-gedachte. Zij zag een direct verband tussen de economische problemen van de jaren zeventig en de crises van dat moment in westerse democratieën. Na de Tweede Wereldoorlog hadden de meeste Europese landen uitgebreide sociale stelsels opgebouwd. De economische recessie maakte de verzorgingsstaat op korte termijn onbetaalbaar, de demografische ontwikkelingen – lager geboortecijfer, op termijn vergrijzing – op lange termijn. Het idee dat de economie iets was dat beheerd kon worden, een gedachte die zijn oorsprong had in de economische ideeën van Keynes, was onhoudbaar gebleken.²⁷² De enige remedie was een schoktherapie: de overheid moest simpelweg stoppen met lenen, geen geld uitgeven dat ze niet had en bezuinigen. De overheid kon de economische problemen niet oplossen, dat kon alleen de vrije markt zelf. Wanneer bedrijven en ondernemers de ruimte kregen om hun handel te bedrijven, ongehinderd door een overheid die de regels opstelde of de winst onnodig afroomde met hoge belastingen, zou de economie vanzelf herstellen.²⁷³ Deze opvattingen had zij niet zelf geformuleerd. In de jaren zeventig kwamen de verzorgingsstaat en de keynesiaans geleide economie steeds meer onder vuur te liggen van critici, zoals Friedrich von Hayek en Milton Friedman, grondleggers van de neoliberale school.²⁷⁴ Thatcher werd aanhanger van het monetarisme. Deze economische school meende dat er een maximum aan de totale geldhoeveelheid moest zijn. Geld mocht niet bijgedrukt worden bij tekorten, omdat dit zowel het maken van schulden door overheden zou aanmoedigen als de inflatie zou bevorderen. Wanneer een overheid geld te kort kwam, moest zij simpelweg bezuinigen. Economische schade op de korte termijn moest op de koop toe genomen worden, om op de langere termijn een gezondere economie en staatshuishouding te krijgen.²⁷⁵

Niet iedereen binnen de Conservatieve Partij was hier gelukkig mee. De Conservatieve Partij had zich lang met de Britse staat vereenzelvigd en was ongelukkig met de stelling dat de

²⁷¹ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 41-42; Heywood, *Political Ideologies*. 81-83.

²⁷² Judt, *Na de oorlog*, 665-666.

²⁷³ P. Sharp, *Thatcher's Diplomacy* (Londen, 1997), 21

²⁷⁴ Sharp, *Diplomacy*, 6-8; Judt, *Na de oorlog*, 664-667.

²⁷⁵ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 8.

staat onderdeel van het probleem was.²⁷⁶ Het traditionele conservatisme was bereid compromissen te sluiten. Voor veranderingen moest draagvlak zijn. In plaats van opvattingen op te leggen, zochten conservatieven liever naar consensus. Hierbij was een pragmatische benadering te prefereren boven een ideologische. Hoe meer men ergens van overtuigd was, hoe minder gauw men bereid was tot samenwerking met andersdenkenden. Thatcher daarentegen was niet uit op samenwerking, consensus of compromissen. Zij was overtuigd van de juistheid van haar opvattingen en zocht de confrontatie op met anderen.²⁷⁷ De tragiek van de Conservatieve Partij zou worden dat zij het gevecht net zo hard aan ging binnen de partij als daarbuiten.

Verdraagzaamheid is lang een kenmerk geweest van de Conservatieve Partij. De Conservatieven waren in hun opvattingen een brede beweging met een grote verdraagzaamheid jegens andere meningen.²⁷⁸ Binnen de partij konden mensen voor een sterke en actieve overheid zijn, maar ook voor een kleine overheid en ruimte voor de vrije markt. De linkervleugel was voor een actieve overheid en een sociaal stelsel, de rechervleugel voor een kleine overheid en zelfredzaamheid. Een tweede onderscheid was dat tussen de pragmatici en de ideologen. Op basis van deze twee scheidslijnen ontstonden binnen de partij minimaal vier subgroepen. Thatcher was een uitgesproken representant van de ideologisch gedreven rechervleugel. Rechtse ideologen waren maar al te bereid om de klassenstrijd aan te gaan en te winnen. Pragmatici hadden deze strijd liever vermeden of zelfs voorkomen.²⁷⁹

De voorkeur van Thatcher voor een bepaalde stroming binnen haar partij zou minder bepalend geweest zijn, als zij niet de neiging gehad zou hebben om zich uitsluitend te omringen met mensen die zowel haar persoon als haar opvattingen onvoorwaardelijk trouw waren. Binnen de Conservatieve Partij ontstond onder haar leiderschap een strijd tussen 'wets' en 'dries'. De 'natten' waren voorstanders van één natie en dus ontevreden over Thatcher. De 'drogen' waren trouwe Thatcherieten en overtuigde monetaristen.²⁸⁰ Toen ze

²⁷⁶ Heywood, *Political Ideologies*, 82-83; Bolkestein, *Liberalen, conservatieven en socialisten*, 30-33.

²⁷⁷ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 43.

²⁷⁸ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 41-42.

²⁷⁹ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 6-8; Judt, *Na de oorlog*, 676-677.

²⁸⁰ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 45.

net partijleider geworden was, had ze nog niet de autoriteit om oudere, meer ervaren partijleden uit de top te weren. Vanaf het moment dat ze het overwicht had, werkte ze iedereen eruit die ook maar een beetje twijfelde aan haar, haar opvattingen of haar werkwijze.²⁸¹ Of degenen die mochten aanblijven zoveel beter af waren kan betwijfeld worden, aangezien ze ook een ander conservatief mos brak. Conservatieven hechtten erg aan goede omgangsvormen. Een persoon en diens functioneren moesten van elkaar gescheiden worden en iedereen moest zijn gezicht kunnen redden. Thatcher daarentegen had de neiging om zowel tegenstanders als medestanders te koeioneren en zelfs ten overstaan van anderen voor gek te zetten.²⁸²

Hoe kon iemand die binnen haar partij zo controversieel bleek en op zoveel punten afweek van de gangbare praktijken binnen haar partij toch de leiding verwerven en behouden? De belangrijkste verklaring is waarschijnlijk dat ze het gelijk aan haar kant leek te hebben. In de jaren zeventig was de economie vastgelopen, waardoor de verdedigers van het sociale en economische beleid van de dertig jaar daarvoor in het defensief waren. Aangezien de Conservatieven evenveel aan dit beleid hadden bijgedragen als Labour, hadden de één natie-aanhangers het probleem dat zij degenen waren die hun beleid moesten rechtvaardigen, niet Thatcher. Andersom moest Thatcher even radicaal optreden binnen haar eigen partij als tegen Labour, wilde ze het eerdere beleid kunnen vervangen door het beleid dat ze voor ogen had.²⁸³ De lijfspreuk van de monetaristen werd 'Tina': "There is no alternative".²⁸⁴

Een tweede verklaring vormt haar wijze van opereren. Ze hield zich niet aan de traditionele regels, ze deed wat ze noodzakelijk achtte. Hierboven werd al vermeld dat ze simpelweg haar 'natte' tegenstanders uit het centrum van de macht verwijderde. Daarnaast zag ze er geen been in om de bevoegdheden die een premier had om de agenda en de spreektijd van sprekers te bepalen in haar voordeel te gebruiken. Punten en sprekers die haar onwelgevallig waren, kwamen simpelweg niet aan bod. Ze had er evenmin moeite mee om nadelige informatie over haar tegenstanders te lekken naar de pers. Zo oefende zij meer directe macht uit dan de premiers voor haar, in het besef dat de kiezers, in tegenstelling tot

²⁸¹ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 22-23.

²⁸² Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 42-43, 47.

²⁸³ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 46; Judt, *Na de oorlog*, 668.

²⁸⁴ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 46.

de kleine kring van intellectuelen en politieke ideologen, zich nauwelijks druk maakten om staatsrechtelijke mores.²⁸⁵

De derde verklaring vormde haar populariteit bij het electoraat. Zij heeft drie keer achter elkaar de verkiezingen gewonnen, in 1979, 1983 en 1987. Zij wist een nieuwe groep kiezers te winnen voor haar partij, namelijk de geschoolde arbeiders. Deze kiezersgroep voelde zich aangesproken door haar stelling dat mensen het geld mochten houden dat ze met eerlijk hard werken verdiend hadden. Daarnaast lag ze goed bij de middenklasse waar ze uit voortkwam. Onder haar bewind werden steeds meer mensen in het Lagerhuis gekozen met een vergelijkbare achtergrond en dezelfde ideeën als zij, voornamelijk sociale stijgers uit de middenklasse die vervolgens de politiek ingegaan waren.²⁸⁶

Deze laatste ontwikkeling had voor de partij ook nadelen. De nieuwe lichtung was ervan overtuigd dat hun maatschappelijke succes hun eigen verdienste was en dat iedereen in staat was om hetzelfde te bereiken. Hun eigen levensloop werd de maatstaf, maar het was minder een staf voor kansarmen om op te leunen dan een stok waarmee ze geslagen werden. De nieuwe generatie Tories beschouwde niet alleen succes als een verdienste, maar ook het gebrek daaraan als falen. Eerder hadden de Conservatieven nog erkend dat de oorzaak voor tegenslag ook buiten de individuele verantwoordelijkheid kon vallen. Het paternalisme werd vervangen door hardvochtigheid. Daarnaast was de nieuwe lichtung mondiger en individualistischer dan ooit te voren. De nieuwe politici gaven altijd hun mening en namen geen genoegen met de rol van 'backbencher', een Lagerhuislid dat niet op de voorgrond treedt maar in stilte de belangen van het kiesdistrict regelt.²⁸⁷ Thatcher had daar geen problemen mee. Zij had besloten dat haar partij niet meer de samenleving als geheel hoefde te vertegenwoordigen, maar slechts een deel ervan. Het is makkelijk om voorstander van competitie te zijn als je je richt op de waarschijnlijke winnaars van de krachtmeting, de welgestelden.²⁸⁸

²⁸⁵ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 47.

²⁸⁶ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 47-51.

²⁸⁷ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 51.

²⁸⁸ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 18.

Tegenover de stemmenwinst onder de geschoolde arbeiders stond echter het verlies van stemmen van het deel van de middenklasse dat zich niet in haar erkende: leraren, ambtenaren en welzijnswerkers; geschoolde mensen werkzaam in overheidssectoren waarop bezuinigd werd.²⁸⁹ Op lange termijn was het echter vooral schadelijk dat zij, door iedereen die ook maar ergens anders over dacht dan zij weg te werken, de partij zowel in ideologisch als in personeel opzicht verzwakte.²⁹⁰

Eén aspect van het beleid van Thatcher moet nog besproken worden. Na de Tweede Wereldoorlog was het Britse rijk uiteengevallen. Een voor een werden de voormalige koloniën zelfstandig. Engeland was haar status als grootmacht kwijtgeraakt. Daarnaast kampte het land met de problemen van de wederopbouw van de economie. Er waren eigenlijk geen rationele redenen om het leger en het diplomatenkorps op het vooroorlogse peil te houden. Groot-Brittannië wilde echter blijven bijdragen aan de internationale ontwikkelingen. Het rijk was verloren, maar een geleide afbraak zou minder chaos voor het wereldsysteem veroorzaken dan wanneer alles op zijn beloop gelaten zou worden. De Britse eer moest hooggehouden worden.²⁹¹

Thatcher was net zo afkerig van het 'beheren' van het verval als van de gedachte dat de neergang van de positie van het Verenigd Koninkrijk onvermijdelijk was. Zij was vastbesloten om Groot-Brittannië weer een vooraanstaande positie in het wereldgebeuren te geven en kwam er openlijk voor uit dat de Britse belangen voorop gesteld werden.²⁹² De meest zichtbare uiting hiervan was haar reactie toen Argentinië de Falklandeilanden bezette. De Falklandeilanden lagen vlak voor de Argentijnse kust, maar behoorden tot het Verenigd Koninkrijk. Thatcher verklaarde hierop de oorlog aan Argentinië. Argentinië verloor en Thatcher's binnenlandse populariteit steeg. Vanwege de afstand van de Falklandeilanden tot de rest van het Verenigd Koninkrijk was het strategisch nut van deze overwinning twijfelachtig, maar de overwinning was goed voor het Britse imago en voor Thatcher's

²⁸⁹ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 29.

²⁹⁰ Judt, *Na de oorlog*, 676-677.

²⁹¹ Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, 19-21; Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 92.

²⁹² Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 81.

internationale aanzien.²⁹³ Dit militaire succes was alleen niet mogelijk geweest als de Verenigde Staten geen materiaal en inlichtingen verstrekt hadden aan Engeland.²⁹⁴

Amerikaans buitenlandbeleid

In het eerste hoofdstuk werd vermeld dat de Amerikaanse president Nixon in zijn buitenlandbeleid uitging van machtsverhoudingen en gebruik maakte van geheime onderhandelingen. Dit beleid werd vormgegeven door Kissinger, zijn minister van Buitenlandse Zaken.²⁹⁵ Nixon en Kissinger streefden naar indamming van het communisme. De Amerikaanse leiders moesten krachtig optreden tegen de Russische leiders, om hen ervan te weerhouden hun invloedssfeer uit te breiden. Morele argumenten deden er niet toe. Het grondgebied van een klein land mocht geschonden worden, zolang het wereldsysteem als geheel maar stabiel bleef. Hun beleid was niet ineffectief. Amerika slaagde erin betrekkingen aan te gaan met China en zo de Sovjet-Unie te isoleren. Dit had SALT en andere onderhandelingen tussen Oost en West mede mogelijk gemaakt, omdat de Sovjet-Unie zich geïsoleerd voelde.²⁹⁶

In 1974 trad Nixon af vanwege het Watergateschandaal. De publieke verontwaardiging over de wijze waarop Nixon zijn bevoegdheden als president uitgebreid had was groot. Hierdoor kwam ook diens buitenlandbeleid onder druk te staan. De volksvertegenwoordiging eiste om voortaan op de hoogte gehouden te worden van alle onderhandelingen en van alle geplande acties van het leger en de veiligheidsdiensten.²⁹⁷ Zelfs Gerald Ford, die vice-president was onder Nixon en zo president werd in zijn plaats, nam afstand van het eerdere buitenlandbeleid.

Het beleid van Nixon en Kissinger werd *realistisch* genoemd, omdat het gebaseerd was op inschatting van de reële machtsverhoudingen in de wereld, niet op ideologische voorkeuren.

²⁹³ Teldersstichting, *West-Europa en de Verenigde Staten*, 46-47; Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, 101.

²⁹⁴ Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, 101; Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 91.

²⁹⁵ Kissinger liet zich inspireren door de Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken Metternich (1773-1859), die na de nederlaag van Napoleon het concertstelsel ontwierp waarmee de grote Europese mogendheden tot aan 1914 de onderlinge geschillen zoveel mogelijk via congressen probeerden op te lossen, om zo de machtsbalans in stand te houden. Op dit onderwerp was hij gepromoveerd: H. A. Kissinger, *A world restored : Metternich, Castlereagh and the problems of peace 1812-22* (Londen, 1957).

²⁹⁶ Gaddis, *Cold War*, 149-155.

²⁹⁷ Gaddis, *Cold War*, 174-179.

Binnen de Republikeinse partij kwam daarnaast een ideologische stroming op, het *neoconservatisme*. Op economisch terrein lieten zij zich, net als Thatcher, inspireren door de ideeën van Friedman. Op het terrein van de buitenlandse politiek kozen zij niet voor vreedzame co-existentie met het communisme, maar voor *bestrijding*. De realisten gruwden van dit idee, vanwege de onvoorspelbare gevolgen voor de stabiliteit in de wereld.²⁹⁸ Neoconservatieven wilden af van het ‘Vietnamsyndroom’ (de angst dat een eenmaal begonnen oorlog oneindig kon duren, om uiteindelijk te verliezen) dat Amerika bevreesd zou maken voor militair ingrijpen. Na het definitieve verlies van de Vietnamoorlog in 1975 had de regering de defensie-uitgaven verlaagd, met als gevolg dat de militaire kracht van de VS verzwakt was, terwijl die van de Sovjet-Unie in de tussentijd was toegenomen.²⁹⁹

Het neoconservatisme was niet de enige ideologische reactie op het schandaal van Watergate en de nederlaag in Vietnam. Ford werd in 1977 opgevolgd door de Democratische president Jimmy Carter (1924). Carter had weinig politieke ervaring, maar in de jaren na Watergate werkte dat in zijn voordeel, omdat hij niet ‘besmet’ kon zijn door de politiek van Washington. Zijn gebrek aan ervaring bleek echter een nadeel in de internationale politiek. Zo waren Carter en zijn vrouw nieuwjaarsavond 1978 te gast bij de sjah van Iran. Carter bracht een toast uit op zijn gastheer, vanwege diens inspanningen om de mensenrechten te bevorderen. In werkelijkheid maakte de sjah gebruik van zijn geheime politie om iedere vorm van oppositie te onderdrukken. De Iraanse revolutionairen van 1979 hebben Carter dit voorval nooit vergeven.³⁰⁰

Voor een uitgebreide beschrijving van het buitenlandse beleid van Carter ontbreekt hier de ruimte.³⁰¹ Samenvattend kan gesteld worden dat hij ernaar streefde om moraal weer een rol te laten spelen in de buitenlandse politiek, maar geen helder beeld had van de vorm die zijn beleid moest krijgen.³⁰² Als goed christen wilde hij zowel de vrede als de mensenrechten bevorderen. Zijn tragiek was dat het diplomatiek niet mogelijk was om beide te doen. Een nadruk op mensenrechten betekende namelijk dat hij de Sovjet-Unie moest bekritisieren

²⁹⁸ Vanden Berghe, *Koude Oorlog*, 252. Voor de verschillen tussen realisten en neoconservatieven binnen de Republikeinse partij, zie Mann, *Rebellion*, 17-24.

²⁹⁹ Wilentz, *Age of Reagan*, 153-154.

³⁰⁰ Wilentz, *Age of Reagan*, 100.

³⁰¹ Het valt na te lezen in Wilentz, *Age of Reagan*, 99-120; Vanden Berghe, *Koude Oorlog*, 261-275.

³⁰² Vanden Berghe, *Koude Oorlog*, 261-263.

voor het niet naleven van het akkoord van Helsinki. Een nadruk op vrede hield echter in dat hij hierover diende te zwijgen, om de detente en de onderhandelingen over SALT II niet in gevaar te brengen.³⁰³

Carter had in november 1976 de Conservatieve presidentskandidaat Ford verslagen. Ford had binnen de Republikeinse Partij de voorverkiezingen gewonnen van een uitgesproken neoconservatieve kandidaat, een voormalige filmacteur die de politiek ingegaan was: Ronald Reagan. De laatste zou vier jaar later alsnog de presidentsverkiezingen winnen, maar stak in de tussentijd zijn mening over de internationale ontwikkelingen niet onder stoelen of banken. Zo omschreef hij detente als 'dat wat een boer heeft met zijn kalkoen, tot Thanksgiving'.³⁰⁴ Dit soort uitspraken, en zijn sympathie voor het bedrijfsleven³⁰⁵, maakten hem de ideale kandidaat voor de neoconservatieven onder de Republikeinen.

Ronald Reagan

Was Reagan een neoconservatieve president? In de jaren zeventig trok hij op met neoconservatieven binnen de Republikeinse partij en een aantal uitspraken die hij deed in zijn eerste jaren als president klonken zeer neoconservatief. In januari 1981 omschreef Reagan in een interview detente als 'een eenrichtingsweg die de Sovjet-Unie gebruikt om haar eigen doeleinden te bereiken'. In een gesprek met veiligheidsadviseur Richard Allen deed Reagan de volgende mededeling: 'Ik heb een theorie over de Koude Oorlog. Wij winnen, zij verliezen'. Maart 1982 noemde hij de Sovjet-Unie het 'Rijk van het Kwaad' ('Evil Empire') en drie maanden later verwees hij het marxisme-leninisme naar de 'mestvaalt van de geschiedenis'. Deze krachtige uitspraken suggereerden dat Reagan regelrecht aankoerste op een directe confrontatie met de Sovjet-Unie. Voor Reagan en Kissinger was de Sovjet-Unie een rivaliserende wereldmacht geweest, maar voor Reagan was het een onderdrukkend regime dat moest verdwijnen.³⁰⁶

Er zijn echter twee redenen om aan te nemen dat de retoriek van Reagan niet representatief was voor zijn intenties. Om te beginnen was Reagan niet eenkennig in het

³⁰³ Wilentz, *Age of Reagan*, 106.

³⁰⁴ Mann, *Rebellion*, 23.

³⁰⁵ Wilentz, *Age of Reagan*, 127-128.

³⁰⁶ Mann, *Rebellion*, 18-19 en 30.

aantrekken van zijn adviseurs. Onder zijn medewerkers voor het buitenlandse beleid bevonden zich zowel realisten als neoconservatieven. Richard Allen, Alexander Haig (minister van Buitenlandse Zaken tot juli 1982), George Shultz (minister van Buitenlandse Zaken vanaf juli 1982), Dick Cheney en Donald Rumsfeld hadden allen voor Nixon en/of Ford gewerkt en konden als realisten beschouwd worden. Als ambassadeur voor de Verenigde Naties benoemde Reagan echter Jeane Kirkpatrick, een uitgesproken neoconservatieve academica, die op het moment van haar benoeming nog lid was – en bleef – van de Democratische Partij.³⁰⁷

De grenzen tussen de twee stromingen waren niet altijd strikt. De realist Allen was geschokt geweest toen Reagan hem zijn theorie ontvouwde, maar had diezelfde Reagan gewezen op het artikel 'Dictatorships & double standards'³⁰⁸ van Kirkpatrick, waarop Reagan haar uitnodigde voor een gesprek. Zowel Haig als Schultz hadden voor Nixon gewerkt, maar de eerste werd door Nixon aanbevolen, de laatste afgeraden.³⁰⁹

Daarnaast weerhielden Reagan's felle uithalen naar het communisme en de Sovjet-Unie hem er niet van om in stilte gesprekken te voeren met vertegenwoordigers van de Sovjet-Unie.³¹⁰ Reagan voerde feitelijk een tweesporenbeleid, dat naar voren kwam in de *nuloptie* die hij introduceerde in 1982: De Verenigde Staten zouden bereid zijn om het aantal kernraketten te verminderen als de Russen dit ook zouden doen. Eerdere gesprekken tussen de beide grootmachten, zoals SALT, hadden om wapen*beheersing* gedraaid, het opstellen van een maximaal aantal kernwapens aan beide kanten. Reagan ging met zijn voorstel een stap verder, omdat hij sprak over *vermindering* van het aantal bestaande wapens. Dit voorstel stond zover af van het eerder gevoerde beleid, dat in het Westen aangenomen werd dat Reagan wist dat de Sovjet-Unie nooit akkoord zou gaan.³¹¹ Degenen die dit dachten zouden

³⁰⁷ Mann, *Rebellion*, 32; Wilentz, *Age of Reagan*, 153-154.

<http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=6599937>, beluisterd 30 juni 2014.

³⁰⁸ J. Kirkpatrick, 'Dictatorships & Double Standards' in: *Commentary Magazine*, 68: 5 (1979), 34-45, bekeken op <http://www.commentarymagazine.com/article/dictatorships-double-standards/> op 30 juni 2014. Kern van het artikel was dat dictaturen autocratisch of totalitair waren. Omdat autocratische regimes zich ooit, zij het pas na een hele lange periode, konden ontwikkelen tot democratieën, was samenwerking met autocratische regimes tegen totalitaire regimes geoorloofd.

³⁰⁹ Mann, *Rebellion*, 13-14.

³¹⁰ Wilentz, *Age of Reagan*, 163 en 166; Mann, *Rebellion*, 31.

³¹¹ Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, 109-110.

op beide veronderstellingen ongelijk krijgen: Reagan meende het en de Sovjet-Unie zou – onder de in 1985 aangetreden leider Michael Gorbatsjov, daadwerkelijk een verminderingsverdrag met de Verenigde Staten ondertekenen.

In het denken van Reagan zat een paradox: zijn oprechte afkeer van het communisme³¹² ging gepaard met diepe bezorgdheid om de gevolgen van een nucleaire oorlog. De gelovige Reagan dacht vaak aan Armageddon, de Bijbelse eindstrijd tussen goed en kwaad.³¹³ Hij was bereid tot oorlog met het communisme, maar naarmate hij als president meer inzicht kreeg in de allesverwoestende gevolgen van een eventuele kernoorlog, groeide zijn afkeer van kernwapens.³¹⁴ Dit had hem tot de nuloptie gebracht, maar leverde hem kritiek op van zowel realisten als neoconservatieven. De eerste school vreesde voor de internationale stabiliteit als de kernwapens en de afschrikking zouden verdwijnen, de tweede vond onderhandelingen met de Sovjet-Unie ondenkbaar, omdat communisten niet vertrouwd konden worden.³¹⁵

Speciale verhouding Engeland en Amerika

Thatcher en Reagan konden goed met elkaar overweg. Thatcher had meer op met Amerika dan met Europa.³¹⁶ Zij herkende zich in de Amerikaanse vrijhandelsgedachte en in hun aanpakgerichte manier van denken. Reagan herkende op zijn beurt veel van zichzelf in haar. Ze hadden een gelijkgestemde positie in en retoriek over de Koude Oorlog.³¹⁷

Thatcher was niet de eerste Britse premier die stelde dat er een bijzondere band ('Special Relationship') bestond tussen de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Al vanaf de Tweede Wereldoorlog hadden Britse politici geprobeerd om de band tussen de twee landen goed te houden. Engeland zou geen wereldrijk meer zijn, maar door goede contacten met de nieuwe hegemonie hoopten ze alsnog een belangrijke rol in de wereld te spelen. Churchill, wiens moeder Amerikaanse was, hield zijn befaamde speech over het Ijzeren Gordijn niet

³¹² Mann, *Rebellion*, 18;

³¹³ Mann, *Rebellion*, 88.

³¹⁴ Mann, *Rebellion*, 41-42.

³¹⁵ Mann, *Rebellion*, 47-59; Wilentz, *Age of Reagan*, 261.

³¹⁶ Amerikanen beschouwde zij als 'ere-Engelsen', continentale Europeanen als 'buitenlanders'. Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 81.

³¹⁷ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 93-96.

voor niets voor *Westminster* college in Fulton, Missouri.³¹⁸ De Britse Conservatieve premier Macmillan (1894-1986, premier 1957-1963) kon goed opschieten met president John F. Kennedy (1917-1963, president vanaf 1961). Enig paternalisme was Macmillan niet vreemd. Hij vergeleek de relatie van beide landen met die van Griekenland en het Romeinse rijk. Het Romeinse rijk beheerste de wereld, maar haalde zijn cultuur en wetenschap uit de Griekse beschaving. Het oudere Engeland kon het onbesuisde Amerika, indien nodig, afremmen.³¹⁹

Thatcher wilde de Amerikanen niet afremmen, maar juist aanmoedigen, zeker als het om de vrije markt en het bestrijden van het communisme ging.³²⁰ Hiermee raakte ze een gevoelige snaar bij de Amerikanen. De Verenigde Staten zijn net zo min als andere landen geneigd om te doen wat buitenlanders zeggen, maar hebben, meer dan andere landen, behoefte aan bevestiging van het idee dat wat goed is voor Amerika, goed is voor iedereen.³²¹ Hoe groter de vredesbeweging werd in West-Europa, des te meer werd de steun van Thatcher gewaardeerd. Thatcher had door haar persoonlijke band met Reagan meer invloed dan eerdere Britse premiers, wat echter niet betekende dat ze voldoende overwicht had om Amerika af te brengen van eenmaal genomen besluiten. De goede band met Washington veranderde niks aan het feit dat Engeland juniorpartner bleef.³²²

De goede band met Reagan weerhield Thatcher er niet van om met Reagan van mening te verschillen als Britse belangen beschadigd werden.³²³ Juist door de combinatie van een goede band met Amerika en onafhankelijkheid van Engeland kon Thatcher zelf een internationale speler worden. Zonder dit had ze bijvoorbeeld geen directe toegang kunnen krijgen tot de nieuwe Russische leider Gorbatsjov.³²⁴

Reacties van de VVD op Thatcher en Reagan

De VVD was opvallend zwijgzaam over de politiek van Thatcher en van Reagan. In de periode 1977-1985 werd in *Liberaal Reveil* slechts één artikel gewijd aan de Britse politieke

³¹⁸ Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 92.

³¹⁹ Sharps, *Thatcher's Diplomacy*, 106-107.

³²⁰ Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, 107, 110.

³²¹ Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, 105-106.

³²² Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, 121-122; Evans, *Thatcher and Thatcherism*, 92-92 en 96-98.

³²³ De Amerikaanse invasie van Grenada in 1984 ging ten koste van Engelse investeringen in dat land. Thatcher heeft vergeefs op Reagan ingesproken om af te zien van de invasie.

³²⁴ Sharp, *Thatcher's Diplomacy*, 137-139.

ontwikkelingen. Dit artikel was niet eens een steunbetuiging aan of afwijzing van Thatcher, maar een aanklacht tegen het Britse kiesstelsel, dat enkel in het voordeel zou zijn van de twee grote partijen, Labour en de Conservatieven, die gedomineerd werden door respectievelijk de vakbeweging en de grote bedrijven.³²⁵ Voor liberalen was het niet ongebruikelijk om het Britse districtenstelsel te bekritisieren. De Britse lidpartij van de Liberale Internationale en de ELD, de Liberal Party, behaalde ondanks 25 procent van de stemmen minder dan vijf procent van het aantal Lagerhuiszetels, wat de liberale zusterpartijen ondemocratisch vonden.³²⁶ Over de Conservatieve Partij, Thatcher en haar beleid werd echter geen oordeel geveld, op één uitzondering na. Florus Wijsenbeek verklaarde in zijn columns in *Vrijheid en Democratie* nadrukkelijk de Britse Liberalen, niet de Conservatieven, als zusterpartij van de VVD te beschouwen.³²⁷ Dit lokte reacties uit van lezers die zich meer in de Conservatieven herkenden dan in de Liberalen.³²⁸ Anderen sympathiseerden niet met de Conservatieven, maar betwijfelden of de Liberal Party en de VVD geestverwanten waren.³²⁹ Wijsenbeek bond echter niet in. Vrijwel direct nadat Thatcher premier was geworden, stelde ze dat Groot-Brittannië meer geld afdroeg aan de Europese Gemeenschap dan dat het ontving. Toen in een Europese vergadering toegegeven werd aan haar eisen, trok Wijsenbeek een parallel met München 1938, toen Neville Chamberlain toegaf aan Hitler in ruil voor 'peace for our times'.³³⁰

Thatcher heeft daarmee meer aandacht gekregen dan Reagan. De laatste kreeg geen enkel artikel in *Liberaal Reveil* en kwam slechts eenmaal ter sprake in *Vrijheid en Democratie*. Van Eekelen had verslag gedaan van het bezoek dat hij en andere Kamerleden aan Moskou gebracht hadden. Aan het einde van het artikel verklaart hij dat, vanwege de Russische

³²⁵ G. M. de Vries, 'Ontwikkelingen in de Britse politiek' in *Liberaal Reveil* 21:1 (1979), 31-36, 31-33.

³²⁶ *Vrijheid en Democratie*, 18 mei 1979, 10; 24 juni 1980, 12; 21 juni 1983, 2-4. De Duitse en Franse liberalen waren overigens wel voor kiesdrempels. *Vrijheid en Democratie*, 26 februari 1980, 6.

³²⁷ *Vrijheid en Democratie*, 29 juni 1979, 20 en 10 augustus 1979, 3.

³²⁸ *Vrijheid en Democratie*, 15 juni 1979, 21 en 14 september 1979, 19; 6 oktober 1981, 11

³²⁹ *Vrijheid en Democratie*, 1 april 1980, 20; 19 november 1984, verslag door F. Blommestein van liberaal congres te Constanz 1-4 november 1984, 'al of niet geloofgenoten uit Groot-Brittannië'. VVD-archief, DNPP map 'Telders t/m 1986, inv.nr. 934. In een mail aan mij van 1 juli 2014 verklaarde Wijsenbeek dat de huidige Liberal Democrats veel gemeen hebben met het Nederlandse GroenLinks, al vallen ze binnen de Europese liberale fractie niet uit de toon.

³³⁰ *Vrijheid en Democratie*, 10 juni 1980, 10.

dreiging voor Europa, de VVD vond dat Reagan het voordeel van de twijfel verdiende.³³¹ Dit was de enige verwijzing naar Reagan in negen jaargangen van het partijblad.

Voor dit onderzoek werden een aantal mensen die in de periode 1977-1985 actief waren in de VVD gevraagd naar het beeld dat indertijd binnen de VVD bestond van Reagan en Thatcher. Vrijwel unaniem werd verklaard dat Reagan indertijd niet serieus genomen werd. Hij werd beschouwd als een niet al te slimme acteur die in de politiek terecht gekomen was. Hij was goed in de communicatie met de kiezers, maar vertrouwde voor het buitenlandse beleid volledig op zijn adviseurs. Pas jaren later, na de historische toenadering tussen Reagan en Gorbatsjov in Reykjavik, is waardering voor zijn persoon gekomen, omdat hij de mogelijkheid om de nucleaire wapenwedloop te beëindigen eerder onderkende dan andere leiders.³³²

Over Thatcher bestonden gemengde gevoelens. Haar economische beleid werd gewaardeerd, maar haar neiging om altijd en overal de confrontatie te zoeken schepte afstand. De VVD had geen bezwaar tegen felle debatten, maar Thatcher leek een stap verder te gaan. Ze leek de klassenstrijd te willen winnen voor de hogere klassen.³³³ De VVD kon zich samenwerking met de PvdA nog voorstellen, mits die partij in de richting van SPD-leiders Brandt en Schmidt zou opschuiven³³⁴, een gedachte die in Thatcher niet opgekomen zou zijn. Met het oog op de militante houding van de Britse vakbonden kon de VVD zich de onbuigzame houding van Thatcher tijdens de mijnwerkersstaking van 1984-1985 nog voorstellen.³³⁵ Minder begrip was voor haar kritiek op Europa.³³⁶

Twee afwijkende geluiden kwamen van Frank de Grave en Hans Wiegel. De Grave stelde dat Reagan en Thatcher indertijd zo impopulair waren in Nederland, dat steunbetuiging van de

³³¹ *Vrijheid en Democratie*, 18-19.

³³² Gesprekken met Van Eekelen, Bolkestein, Voorhoeve, Blaauw, De Grave en Wiegel.

³³³ Ibidem.

³³⁴ Van Zanen, *Haya*, 85-86, 174-175; *Vrijheid en Democratie*, 10 maart 1981, 3, 16 februari 1982, 1, 21 september 1982, 23.

³³⁵ Gesprekken met Van Eekelen, Bolkestein en Wiegel. De links georiënteerde Tony Judt en Geert Mak waren ook kritisch over de houding van de mijnwerkers. Judt, *Na de oorlog*, 673 en G. Mak, *In Europa*, 22 februari 2009, <http://www.geschiedenis24.nl/in-europa/afleveringen/in-europa-1984-Engeland.html>.

³³⁶ Van der List, *Macht van het idee*, 272; *Vrijheid en Democratie*, 28 februari 1984, 17, 13 maart 1984, 6-7; 8 mei 1981, 2; Van Eekelen, *Sporen*, 171-176.

VVD aan hen neer zou komen op electorale zelfmoord.³³⁷ Wiegel daarentegen zei dat hij altijd respect voor hen gehad heeft. Hij bewonderde Reagan om diens vermogen om politiek in begrijpelijke termen uit te drukken en om de wijze waarop hij direct contact legde met het publiek – niet toevallig omdat Wiegel zichzelf daarin herkende. Thatcher heeft hij een keer gesproken. Nadat ze in 1975 partijleider geworden wast, bezocht ze rechtse oppositieleiders in andere Europese landen. Wiegel heeft haar ook ontvangen. Hij had de tegenwoordigheid van geest om de VVD te omschrijven als ‘Party of Freedom and Democracy’ en niet als ‘Liberal Party’.³³⁸

Er zou echter een praktische probleem geweest zijn als de VVD zich openlijk voor Thatcher uitgesproken had. De VVD was aangesloten bij de ELD en de Liberale Internationale. Toenadering tot Thatcher zou het openlijk afvallen geweest zijn van de Britse zusterpartij, de Liberal Party. Trouw blijven aan de Liberal Party had eveneens een nadeel, aangezien die partij, vanwege het districtenstelsel, niet geacht werd ooit in de regering te komen. Om die reden wilde de VVD zich ook niet openlijk tegen de Conservatieven uitspreken. Van de twee partijen die Groot-Brittannië afwisselend regeerden was dat de partij waar de VVD het meeste mee gemeen had.³³⁹ Erg veel succes had de VVD niet met de toenadering tot de Conservatieven. In de jaren tachtig bleek het CDA van premier Lubbers een streepje voor te hebben op de VVD. Het CDA kon profiteren van de goede contacten van de voormalige CHU met de Conservatieven.³⁴⁰

De Republikeinen werden evenmin openlijk omhelsd of afgewezen. Omdat hij jaren in Amerika had gewoond, beschreef Voorhoeve eens het Amerikaanse politieke stelsel in het partijblad. Hij legde uit dat de Amerikaanse politiek vanwege het tweepartijstelsel moeilijk met de Nederlandse politiek vergeleken kon worden. Sommige zaken waar de VVD zich sterk voor maakte werden door de Republikeinen voorgestaan, op andere punten had de VVD juist meer gemeen met de Democraten. De VVD had goede contacten met beide partijen.³⁴¹ VVD-Kamerleden Robin Linschoten en Frans Weisglas daarentegen brachten in 1984 alleen

³³⁷ Gesprek met De Grave.

³³⁸ Gesprek met Wiegel.

³³⁹ Gesprekken met Blaauw en Wiegel.

³⁴⁰ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 30.

³⁴¹ J. J. C. Voerhoeve, ‘Reagan of Mondale?’, *Vrijheid en Democratie*, 11 september 1984, 12-13.

een bezoek aan het Democratische congres, waarbij Walter Mondale Jackson tot presidentskandidaat gekozen werd.³⁴² Maar deze voorkeur voor de democraten werd bij een andere gelegenheid weersproken. Voorhoeve beschreef de bijeenkomst van het Comité voor de Vrije Wereld van 21-14 januari 1982. Zowel Kissinger als Kirkpatrick hadden kritiek op Europa.³⁴³ Kissinger was een Republikein en een realist. Kirkpatrick was formeel een Democraat, maar ook neoconservatief en Reagan's ambassadeur bij de VN.

In het vorige hoofdstuk werden de argumenten van de VVD voor plaatsing van kruisraketten besproken. Deze argumenten waren eerder praktisch dan idealistisch. De VVD wees erop dat het in de gegeven omstandigheden riskanter was om de kernwapens niet te plaatsen dan om ze wel te plaatsen, met het oog op het Russische militaire en nucleaire overwicht en het mogelijke terugtrekken van de Verenigde Staten uit West-Europa. Zonder de kruisraketten dreigde uitbreiding van de Russische invloed over het gehele Europese continent.

Welbeschouwd wees de VVD dus op de noodzaak om te Russische invloed te beperken. De VVD zei niet dat het communisme teruggedreven moest worden. Praktische beleidsmaatregelen treffen op basis van reële machtsverhoudingen om te voorkomen dat de invloedssfeer van de Sovjet-Unie uitgebreid werd waren kenmerken van de realistische stroming onder de Amerikaanse buitenlandse beleidsmakers. Ideologische bevlogenheid om het communisme terug te dringen, zoals de neoconservatieven voorstonden, hanteerde de VVD niet in haar betogen.

In theorie had de VVD zich dus openlijk met de Republikeinen in kunnen laten als deze een realistischer buitenlandbeleid hadden gevoerd. Slechts in theorie, want de VVD zou zich vanaf het uitroepen van de noodtoestand in Polen december 1981 steeds kritischer uitlaten over de mensenrechtenschendingen in Oost-Europa (volgende hoofdstuk), een standpunt dat eerder aansloot bij de neoconservatieven dan bij de realisten. Het aannemen van het Liberaal Manifest en de koers van partijleider Nijpels stuurden de VVD eerder naar het

³⁴² 'Tussen ballonnen en marsmuziek', *Vrijheid en Democratie*, 9 oktober 1984, 12-13.

³⁴³ Kissinger hekelde het Europese pacifisme, vooral omdat Amerika de extra kruisraketten niet nodig had voor de eigen veiligheid. West-Europa had daar *zelf* om gevraagd. Kirkpatrick stelde dat vanwege de 'slappe Europese houding' na de gebeurtenissen in Polen, de Verenigde Staten geneigd waren de samenwerking te beperken en voortaan zelf te handelen. J. J. C. Voerhoeve, 'Amerika en Europa drijven uiteen' in *Vrijheid en Democratie*, 16 februari 1982, 22

midden dan naar rechts, wat samenwerking met de Republikeinen of met de Conservatieven minder waarschijnlijk maakte.

Achteraf is het opvallend hoe weinig aandacht er werd besteed aan de overgang van president Carter naar president Reagan. De verandering in buitenlands beleid die daarmee in gang gezet werd lijkt net zo'n grote verandering geweest te zijn als de overgang van George W. Bush naar Barack Obama in 2008. Indertijd werd hier echter niet over gerept. De verklaring hiervoor lijkt eenvoudig te zijn: in Nederland was zoveel ophef over het wel of niet plaatsen van de kruisraketten, dat het niet ter zake deed wie de Amerikaanse president was.³⁴⁴

Als er inderdaad geen tijd en behoefte was om naar Amerikaanse partijen te kijken en mevrouw Thatcher ook voor de VVD controversieel was, dan is het begrijpelijk dat de VVD zich niet inliet met de Republikeinen en de Conservatieven. Dat nam niet weg dat de VVD kon sympathiseren met stromingen binnen de Republikeinen of de Conservatieven (of binnen de Liberal Party). In de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk is sprake van tweepartijstelsels. Verschillen die in Nederland tussen politieke partijen bestaan, bestaan in die landen binnen de twee grote partijen.³⁴⁵ Een vraag voor vervolgonderzoek zou kunnen luiden in welke stromingen binnen de Conservatieven en de Republikeinen de VVD zich wel herkent.

Ondanks het gebrek aan openlijke associatie waren er wel een aantal opvallende overeenkomsten tussen Wiegel, Reagan en Thatcher. Alle drie hadden ze een relatief bescheiden afkomst.³⁴⁶ Alle drie deden een beroep op kiezers die zich niet herkenden in de maatschappelijke en de culturele veranderingen van de jaren zestig. Alle drie de partijleiders richtten zich in eenvoudige bewoordingen direct tot de kiezers, wat minder goed viel bij de

³⁴⁴ Aldus J. D. Blaauw. Hiermee zou hij een punt kunnen hebben. Vanwege de hoge kosten en de lange duur (het ontwikkelen van een wapentechnologie duurt minimaal tien jaar) zijn Amerikaanse presidenten zelden geneigd de projecten van hun voorgangers te annuleren. De retorische verschillen tussen Amerikaanse presidenten worden door West-Europese media uitvergroot, maar feitelijk veranderd er vaak weinig aan strategische programma's na een presidentswissel. G. C. Berkhof, 'Strategieën zonder wapens – wapens zonder strategieën? Een vergelijking van de strategische programma's van Jimmy Carter en Ronald Reagan' in: M. C. Brands e.a., *Reagan of een ander: maakt het wat uit?* (Den Haag, 1984), 39-65, 39-41.

³⁴⁵ Dit merken Blaauw en Wiegel op tijdens de gesprekken.

³⁴⁶ De vaders van Wiegel en Thatcher waren middenstander. Dan was meer dan de vader van Reagan, die alcoholist was. Wilentz, *Age of Reagan*, 130.

gevestigde orde binnen de drie partijen. Thatcher onderscheidde zich negatief van de andere twee partijleiders door ook binnen haar eigen partij een ideologische strijd te voeren en vervolgens haar tegenstanders weg te werken.

Wiegel ontkende dat zijn vertrek als partijleider te maken had met ideologische verschuivingen binnen de VVD.³⁴⁷ Dat neemt niet weg dat die partij onder Nijpels eerder richting het politieke midden ging dan naar de rechterkant. Op het moment dat de Conservatieven en de Republikeinen nadrukkelijk voor rechts kozen, wilde de VVD liever 'liberaal' zijn dan rechts.

Samenvatting

In de ogen van buitenstaander waren de VVD, de Republikeinen en de Conservatieven verwante partijen, maar de VVD dacht daar anders over. Formeel was de VVD via de Liberale Internationale en de ELD zusterpartij van de Britse Liberale partij. De drie partijen waren voor een vrije markt, een kleine overheid en voor een krachtige NAVO, maar de overeenkomstige standpunten betekenden nog geen overeenkomstige ideeën. De VVD beargumenteerde haar standpunten zoveel mogelijk zakelijk, terwijl Thatcher en Reagan ideologisch gemotiveerd waren. Op het moment dat Thatcher premier werd en Reagan president, was Wiegel nog leider van de VVD. In 1982 werd wiegel opgevolgd door Nijpels, die nadrukkelijk liberaal wilde zijn, niet conservatief. De VVD ging daarmee de tegengestelde richting uit van de Republikeinen en de Conservatieven.

³⁴⁷ Gesprek met Wiegel.

Hoofdstuk 5 De climax van het Nederlandse kernwapendebat 1982-1985

In een persiflage op een filmaffiche hing Thatcher in de armen van Reagan. De bijbehorende tekst luidde: 'Zij beloofde hem te zullen volgen tot het einde van het wereld en hij beloofde dat te zullen organiseren'.

Het Kamerlid Ina Brouwer van de Communistische Partij Nederland (CPN) verwees naar die persiflage tijdens een debat over de sociale zekerheid. Naar haar mening was het rechtse sociale beleid even destructief als het rechtse defensiebeleid.³⁴⁸

Tijdens het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986) moest een keuze worden gemaakt. Zou Nederland wel of niet akkoord gaan met kruisraketten op het eigen grondgebied? Vanwege de weerstand die de wapens opriepen bij de Nederlandse bevolking zou het kabinet niet akkoord moeten gaan. Vanwege het lidmaatschap van de NAVO – en de mogelijke gevolgen voor het bijeen blijven van dit bondgenootschap als een van de trouwste leden plaatsing zou weigeren – zou het kabinet wel akkoord moeten gaan. Iedere beslissing betekende bovendien een risico voor het voortbestaan van de regerende coalitie. De VVD en een deel van het CDA zou mogelijk de steun aan de coalitie opzeggen indien de wapens niet geplaatst werden, de linkervleugel van het CDA zou eruit kunnen stappen als het wel gebeurde. Bij afwezigheid van Salomo was het aan het kabinet om de meest wijze oplossing voor dit dilemma te zoeken.

Dit hoofdstuk heeft twee onderwerpen, namelijk de veranderde verhouding tussen VVD en CDA vanaf 1982 en de kruisrakettendebatten in de Nederlandse Tweede Kamer. De samenwerking tussen de nieuwe partijleiders van het CDA en de VVD, Lubbers en Nijpels verliep moeilijker dan tussen hun voorgangers. Zou het voor het nieuwe kabinet wel mogelijk blijken om tot een eensgezind besluit te komen?

³⁴⁸ Debat over de sociale zekerheid, 68^e vergadering van de Tweede Kamer, 15 april 1986, *Handelingen van de Tweede Kamer 1985-1986*, 4462-4489, 4478. De volledige bijdrage van Brouwer staat op p. 4476-4489.

Verkiezingen en formatie 1982

De verkiezingen hadden wederom gedraaid om bezuinigingen, werkloosheid en vrede en veiligheid. De campagne was relatief tam verlopen. Mogelijk was men verkiezingsmoe, niet alleen omdat de vorige parlementsverkiezingen slechts een jaar eerder waren, maar ook omdat in maart en juni provinciale staten- en gemeenteraadsverkiezingen gehouden werden.³⁴⁹ De grote winnaar was de VVD, die met 36 zetels, tien zetels winst, een niet eerder gekende omvang kreeg. De grote verliezer was D'66, dat terugviel van zeventien naar zes zetels. Terlouw had als voorwaarde voor zijn lijsttrekkerschap gesteld dat zijn partij een eventuele coalitie met CDA en VVD niet meer uit zou sluiten. De PvdA sprak hierop uit dat er een historische breuk tussen haar en D'66 was ontstaan. Terlouw had er toen geen zin meer in, maar een andere kandidaat was er niet. Na de verkiezingen verliet Terlouw de politiek. De PvdA won evenveel zetels als het CDA verloor, drie, waardoor de partijen op 47 en 45 zetels kwamen. De PvdA was de grootste en mocht als eerste formeren.³⁵⁰ Deze poging duurde maar kort, omdat CDA en VVD samen verder wilden. Het hielp niet dat zowel Den Uyl als van Agt niet bereid waren om als minister onder de ander als premier te dienen. Op 13 oktober maakte Van Agt onverwachts bekend geen premier en ook geen minister te worden in het aantredende VVD/CDA-kabinet. Ruud Lubbers werd premier.³⁵¹

De formatieonderhandelingen tussen VVD en CDA verliepen vlot. Op 26 oktober was het regeerakkoord rond, 16 november werd het kabinet beëdigd en 22 november werden de algemene beschouwingen gehouden. Bij het opstellen van het regeerakkoord werden bewust fractiespecialisten uit beide fracties betrokken. Zo zouden de fracties ook aan het beleid gebonden worden. Men wilde voorkomen dat het kabinet het voorgenomen beleid niet uit kon voeren vanwege dissidenten in de CDA-fractie, zoals het kabinet-Van Agt/Wiegel overkomen was.³⁵² Informatuur was ex-minister Willem Scholten geweest. Hij had twee werkgroepen laten vormen, één om financiële afspraken te maken en één voor de sociale

³⁴⁹ Bosmans, *Tijd na 1945*, 131.

³⁵⁰ In het formatiedagboek dat Nijpels bijhield voor het ledenblad van de VVD werd het vreemd gevonden dat de PvdA als eerste mocht formeren. 'Was het niet de PvdA die van Agt II opblies?' *Vrijheid en Democratie*, 5 oktober 1982, 6-8.

³⁵¹ Waarom Van Agt zo plotseling vertrok, is nog niet duidelijk. Een interpretatie luidt dat Van Agt gesommeerd werd plaats te maken voor Lubbers. Gualthérie, *Rechts door het midden*, 78-79. Volgens een andere zienswijze had het CDA intern afgesproken dat Van Agt niet de volledige termijn van vier jaar premier zou blijven, maar besloot hij, tegen de verwachting en de afspraak in, eerder af te treden. Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 17-19.

³⁵² Koole, *40 jaar*, 136.

wetgeving, met in iedere werkgroep twee maal drie specialisten uit de twee deelnemende fracties. De betrokken Kamerleden hadden strikte zwijgplicht. Pas naderhand werd bekend gemaakt dat aan de financiële afspraken de meeste waarde gehecht werd en dat de fracties niet meer konden afwijken van het regeringsstandpunt.³⁵³

Nijpels was trots op het resultaat en op het feit dat zijn fractie hem een blanco volmacht had gegeven om te onderhandelen, terwijl Lubbers daarentegen met zijn fractie moest overleggen. Hij was blij dat het zo snel gelukt was, al had het wat hem betreft sneller gekund.³⁵⁴ Voor de VVD bleek echter dat haastige spoed zelden goed was, want op de keuze van hun bewindspersonen bleek het een en ander aan te merken.³⁵⁵ Nijpels had bewust ook een aantal personen van buiten het Haagse circuit uitgekozen en dat viel niet bij iedereen goed. Pieter Winsemius, VVD-minister voor Milieu, was nog niet lid van de partij toen hij gevraagd werd.³⁵⁶ De keus was op hem gevallen, omdat hij het voorjaar daarvoor op het congres van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) een rede had gehouden. Het congressthema was de deregulering (het verminderen van de regelgeving die het bedrijfsleven onnodig belemmerend vond) geweest en hij had het onderwerp ‘milieu’ op zich genomen.³⁵⁷ Over de keuze van Eegje Schoo als minister voor Ontwikkelingszaken liepen de meningen uiteen.³⁵⁸ Elsevier-hoofdredacteur Ferry Hoogendijk werd door de VVD twee keer voorgedragen als staatssecretaris, beide keren sprak het CDA een veto uit.³⁵⁹

Zowel Defensie als Buitenlandse Zaken kregen ministers van het CDA. Op deze posten werden respectievelijk Job de Ruiter en Hans van den Broek benoemd. Van Eekelen heeft het opvallend genoemd dat de VVD, ondanks haar standpunten over de NAVO en de kruisraketten, allebei de departementen die over plaatsing zouden beslissen aan het CDA overgelaten heeft.³⁶⁰ Nijpels deed dit bewust: de VVD-ministers zouden bij de plaatsingsdebatten extra weerstand opgeroepen hebben. Het verdeelde CDA zou maar eens

³⁵³ Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 25; Vermeulen, *Liberale opmars*, 147.

³⁵⁴ Interview in *Vrijheid en Democratie*, 2 november 1982, 2-3.

³⁵⁵ *Vrijheid en Democratie*, 30 november 1982, 1. De brievenrubriek van dit nummer bevat voornamelijk brieven over de benoemingen in het kabinet.

³⁵⁶ Koole, *40 jaar*, 137.

³⁵⁷ Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 58-59.

³⁵⁸ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 76-77; Van Eekelen, *Sporen*, 168: ‘Niemand dacht dat hij met Eegje Schoo zou aankomen’.

³⁵⁹ Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 30; Van der List, *Meer dan een weekblad*, 150.

³⁶⁰ Van Eekelen, *Sporen*, 168.

kleur moeten bekennen.³⁶¹ Wel kreeg de VVD het CDA zover om niet af te zien van twee nucleaire taken. Vóór de begroting van 1984 zou een defensienota worden ingediend dat tevens 'ijkpunt' zou zijn voor de plaatsing van de kruisvluchtwapens. In afwachting daarvan zouden de nucleaire taken gehandhaafd worden en zouden maatregelen genomen worden om feitelijke plaatsing mogelijk te maken.³⁶²

Het is geopperd dat de jurist De Ruiter, minister van Justitie in Van Agt I, bewust op Defensie gezet werd omdat hij geen havik was en 'links' binnen het CDA. Zijn benoeming en die van Jan van Houwelingen als staatssecretaris voor Defensie (belast met het materieel) zou een meesterzet van Lubbers geweest zijn, omdat hiermee de linkervleugel van de CDA-fractie aan de eigen bewindslieden gebonden werd. Namens het kabinet-Van Agt/Wiegel had De Ruiter de voor het CDA gevoelige abortuswetgeving door het parlement geloodst. Men hoopte dat hem hetzelfde zou lukken met de kruisraketten.³⁶³

De VVD mocht wel de staatssecretaris van Defensie (belast met het personeel) leveren. Wederom werd Ad Ploeg voorgedragen, maar minister De Ruiter sprak zijn veto uit.³⁶⁴ In plaats daarvan werd Ploeg staatssecretaris van Landbouw, terwijl de gewezen journalist Charles Schwietert op Defensie kwam. Schwietert trad drie dagen na zijn benoeming af, omdat zijn cv onwaarheden bevatte. Hij werd opgevolgd door Jan Hoekzema. Deze had ingestemd met zijn benoeming om de VVD uit de brand te helpen, maar was liever burgemeester gebleven. Hoekzema heeft weinig gepresteerd op Defensie.³⁶⁵ Van Eekelen kreeg op Buitenlandse Zaken het staatssecretariaat voor Europese Zaken, Bolkestein werd op Economische zaken staatssecretaris voor Buitenlandse Handel.

Vanwege de strakke afspraken in het regeerakkoord was de formatie een succes voor het kabinet. De regeringsfracties hadden immers geen ruimte om af te wijken van de

³⁶¹ Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 110, Van der List, *Macht van het idee*, 310-311.

³⁶² Van Eekelen, *Sporen*, 168-169.

³⁶³ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 98-99; Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 110-111 .

³⁶⁴ De Ruiter en Van Houwelingen vonden Ploeg te rechtlijnig om gezamenlijk met de samenleving de dialoog met de samenleving aan te gaan over het nucleaire vraagstuk. De militairen gaven aan niet te willen dienen onder iemand die het nooit verder dan overste had gebracht, terwijl de ambtenaren van het ministerie juist vonden dat Ploeg te veel op de hand van de militairen zou zijn. Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 30-31.

³⁶⁵ Van der List, *Macht van het idee* 330-331 ; Vonhoff, *Liberale*, .

afspraken.³⁶⁶ Het kabinet-Van Agt/Wiegel had de voorgenomen bezuinigingen niet kunnen uitvoeren, maar het kabinet-Lubbers slaagde daar wel in. De ondernemers die eerder nog dweepten met Van Agt en Lubbers onberekenbaar vonden, gingen nu Lubbers prijzen en Van Agt verfoeien.³⁶⁷ Helemaal terecht was dit niet, aangezien Van Agt moeilijkheden had die Lubbers niet kende. Het CDA was in 1977 nog een partij in oprichting geweest. Het was de eerste keer dat de drie confessionele partijen na de verkiezingen één fractie vormden. De CDA-fractie telde zodoende drie bloedgroepen, terwijl een deel van de fractie liever met de PvdA had geregeerd.

Lubbers was staatssecretaris geweest in het kabinet Den Uyl, CDA-fractievoorzitter onder Van Agt/Wiegel en informateur in de zomer van 1981. Hij had aan den lijve ondervonden hoe lastig een verdeelde fractie en een regeerakkoord zonder duidelijke afspraken konden uitwerken voor een kabinet. In zekere zin had hij een voordeel ten opzichte van zijn voorgangers, namelijk dat hij kon leren van de eerder gemaakte fouten. Lubbers wilde de overlevingskansen van zijn kabinet niet kleiner maken door een onwillige CDA-fractie of ruzies binnen het kabinet. Een enkeling vond het echter opvallend dat hij niet zo strikt en vooruitziend was toen het niet zijn eigen kabinet betrof, maar dat van zijn voorganger Van Agt.³⁶⁸ Maakte Lubbers waar wat Van Agt beloofde of profiteerde Lubbers van het feit dat de problemen waar Van Agt mee kampte niet meer speelden toen hij zelf premier werd?³⁶⁹

Monisme

Kort na de formatie gaf Nijpels een interview dat ophef baarde door zijn uitspraken over de koers van de partij en de verhouding tussen de VVD-bewindslieden in het kabinet en de Kamerfractie. Hij stelde dat de VVD haar plaats in het politieke centrum wilde vasthouden en dat het CDA inmiddels rechts van de VVD stond. Daarnaast zei hij dat hij de 'volledige verantwoordelijkheid' droeg.³⁷⁰ Het eerste punt, over de koers van de partij, speelde al langer in de VVD. Hoewel de VVD opgericht werd als tegenhanger van de PvdA en dus een centrumrechtse positie in zou nemen, heeft de VVD regelmatig verklaard in het midden te

³⁶⁶ Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 52-53.

³⁶⁷ Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 69-70.

³⁶⁸ Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 28 en 40.

³⁶⁹ Vergelijk in Van Tijn en Van Weezel, *Inzake* p. 39-45 met p. 68-79.

³⁷⁰ *NRC Handelsblad*, 6 november 1982.

willen staan.³⁷¹ De linkervleugel van de VVD streeft doorgaans naar deze middenpositie³⁷², terwijl de rechtervleugel geen moeite heeft met een duidelijke keuze voor rechts.³⁷³

Het tweede punt lag gevoeliger. Staatsrechtelijk zijn parlement en kabinet immers gescheiden machten. Nijpels plaatste hier het 'strategisch monisme' tegenover: in een regeringscoalitie waren de fracties en het kabinet het met elkaar eens, dus waarom niet openlijk uitkomen voor wat in de praktijk gegroeid was?³⁷⁴ Belangrijker dan de staatsrechtelijke implicaties was dat de VVD-ministers ontstemd waren over de suggestie dat Nijpels de baas over hen zou spelen, wat de werkrelatie tussen Nijpels en zijn eigen bewindslieden geen goed gedaan heeft.³⁷⁵

Een argument dat Nijpels gebruikte om het monisme te rechtvaardigen was dat het in de praktijk feitelijk zo gegroeid was.³⁷⁶ Al snel ontdekte hij de keerzijde hiervan. Bij een monistische regering is de uitvoerende macht, het kabinet, in het voordeel tegenover de controlerende macht, het parlement. Het kabinet hoeft namelijk niet meer een parlementaire meerderheid te verwerven, omdat het de fracties van de coalitie kan houden aan het regeerakkoord. Lubbers zat in het kabinet en de fractievoorzitter van het CDA, Bert de Vries, had geen moeite met een ondergeschikte rol. Niemand in het CDA wilde Lubbers afvallen, omdat na alle problemen onder de kabinetten Van Agt nu eindelijk de eenheid en daarmee het bestaansrecht van het CDA aangetoond moest worden.³⁷⁷

Aanvankelijk meende Nijpels dat het CDA een partij bleef gevormd door stromingen die het met elkaar op een groot aantal punten oneens zijn.³⁷⁸ Al snel bleek echter dat het CDA steeds meer als eenheid ging opereren.³⁷⁹ December 1983 verlieten twee loyalisten, Jan-Nico Scholten en Stef Dijkman, de fractie. Het tweetal had een aantal keren, als enige leden van hun fractie, met moties van de PvdA meegestemd. Vanwege hun afwijkende

³⁷¹ Koole, *40 jaar*, 162; Lucardie, *Invloedrijk maar excentrisch*, 14.

³⁷² Hoedeman, *Wiegel* 168-169; Ornstein en Van Weezel, *Bolkestein*, 262-263.

³⁷³ Koole, *40 jaar*, 162 en tabel f op p. 217; Lucardie, *Invloedrijk maar excentrisch*, 18-20.

³⁷⁴ E. Nijpels, 'Over monisme als strategie' in *Liberaal Reveil* 25:4 (1984), 4-7.

³⁷⁵ Ornstein en Van Weezel, *Bolkestein*, 80.

³⁷⁶ Nijpels, *Monisme*, 6.

³⁷⁷ Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 40-41.

³⁷⁸ *Vrijheid en Democratie*, 12 april 1983, 5.

³⁷⁹ Koole, *40 jaar*, 145.

opvattingen had de fractievoorzitter hen al het recht ontzegd om namens de fractie het woord te voeren.³⁸⁰ Dit betekende het definitieve einde van de loyalisten binnen het CDA. Nu het CDA eindelijk één geworden was, konden ze optimaal profiteren van het monistische regeerakkoord. Lubbers wist zich, in tegenstelling tot Van Agt, verzekerd van parlementaire steun, terwijl zijn successen op zijn partij afstraalden. Nijpels leidde de VVD echter vanuit het parlement. Om niet overschaduwd te worden door het CDA, moest hij actie ondernemen.

Verslechtering verhouding VVD en CDA

Al tijdens de formatie bleek dat de verhouding tussen Lubbers en Nijpels minder florissant zou zijn dan die tussen Van Agt en Wiegel.³⁸¹ Nijpels zocht bij het selecteren van kandidaten voor het kabinet zocht naar mensen die opgewassen zouden zijn tegen hun CDA-collega's.³⁸² Hij liet zich erop voorstaan dat in het regeerakkoord duidelijke afspraken gemaakt waren, zodat het CDA niet onverwachts met de PvdA in zee kon gaan.³⁸³ Zijn fractie remde hem hierbij niet af. De enthousiaste jonge leden stookten de boel graag op, terwijl de oudere leden het CDA eraan wilden herinneren dat de verdeeldheid van hun fractie het uitvoeren van *Bestek '81* verhinderd had.³⁸⁴

Naarmate het CDA en vooral premier Lubbers populairder werden, ontstond bij Nijpels de behoefte om de VVD meer te profileren.³⁸⁵ Hij introduceerde de confrontatiestrategie: waar het kon viel hij het kabinet, vooral het CDA, aan om zoveel mogelijk liberale punten binnen te halen. De achterban moest zien dat hij zich maximaal had ingezet voor de eigen standpunten. Bij succes had de VVD een doel bereikt, bij verlies zou de schuld bij het CDA liggen.³⁸⁶ Aangezien de twee partijen in het kabinet al werkten aan bezuinigingen, bleven de publieke omroep en de immateriële kwesties (zoals abortus, euthanasie, gezin, emancipatie) over om op te scoren. Dit waren zaken die de linkervleugel van de VVD erg belangrijk vond, maar de rechtervleugel ging zich ergeren aan de aanvallen op de coalitiepartner.³⁸⁷

³⁸⁰ http://www.parlement.com/id/vicxvevneul/afsplitsing_fractie_groep_scholten. Uiteindelijk zou Dijkman zich aansluiten bij de PPR en Scholten bij de PvdA.

³⁸¹ Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 28-29.

³⁸² Koole, *40 jaar*, 137. Ornstein en Van Weezel, *Bolkestein*, 68.

³⁸³ Hoedeman, *Wiegel*, 187.

³⁸⁴ Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 45-47.

³⁸⁵ Koole, *40 jaar*, 145.

³⁸⁶ Hoedeman, *Wiegel*, 165 en 187-188.

³⁸⁷ Koole, *40 jaar*, 146-147.

Deze manier van opereren had een nadeel. Door voortdurend hoog op te spelen, leed hij gezichtsverlies als hij bakzeil moest halen.³⁸⁸ Dit had hij kunnen voorkomen als hij de monistische verhouding tussen fracties en kabinet gebruikt had om op de hoogte te blijven van de besluiten van het kabinet. Zijn voorganger Wiegel maakte pas aan de media bekend dat de VVD beslist iets wilde als hij wist dat hij binnen het kabinet hierover al een overeenkomst bereikt had.³⁸⁹ Nijpels verkondigde eerst het VVD-standpunt, om achteraf naar het kabinet te gaan. De confrontatiestrategie eindigde als 'nederlagenstrategie'.³⁹⁰

Doordat de VVD in september 1982 meer zetels won dan ooit tevoren, telde de fractie relatief veel onervaren leden. Dit percentage steeg na de formatie, omdat ervaren leden de fractie verlieten om minister of staatssecretaris te worden. De relatief onervaren fractievoorzitter leidde een fractie die voor de VVD ongekend groot was en voor meer dan de helft uit debuterende Kamerleden bestond. In de tijd dat Wiegel fractievoorzitter was, konden fractieleden altijd bij hem langskomen voor een gesprek. Bij een grotere fractie was een meer zakelijke benadering noodzakelijk.³⁹¹ Onder Nijpels moest eerst een afspraak gemaakt worden. Oudere fractieleden vonden dit een achteruitgang. Hun kritiek betrof vooral de vorm van de nieuwe zakelijke aanpak. Berucht werd het rode lampje dat boven zijn kamer geïnstalleerd werd. Wanneer dit brandde, mocht niemand binnenkomen.³⁹² Nijpels zou zich afgeschermd hebben voor zijn fractiegenoten. Hij omringde zich met enkele vertrouwelingen, zoals Albert Jan Evenhuis, Rudolf de Korte en Loek Hermans. De contacten met de rest van de fractie verliepen via vicefractievoorzitter Evenhuis.³⁹³

Het beeld over het leiderschap van Nijpels is sterk bepaald door het verlies van negen zetels bij de verkiezingen van 1986 en vervolgens zijn afzetting als fractievoorzitter. Nadien hebben vooral zijn critici van zich laten horen. Hun commentaar bleef niet beperkt tot zijn

³⁸⁸ Hoedeman, *Wiegel*, 136.

³⁸⁹ Gesprek met Wiegel. In Hoedeman, *Wiegel*, 141, bevestigde Elco Brinkman, die bij het Bureau Secretaris – Generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken werkte toen Wiegel daar minister was, dat Wiegel zo werkte en op vergelijkbare wijze met de oppositie overlegde.

³⁹⁰ Hoedeman, *Wiegel*, 165.

³⁹¹ Interview met Nijpels in *Vrijheid en Democratie*, 12 april 1983, 3.

³⁹² In *Andere Tijden*, 15 februari 2007, vertelde Nijpels dat het idee voor dit lampje kwam van een medewerker van de technische dienst. Bekeken op <http://www.geschiedenis24.nl/nieuws/2007/september/Ruzie-in-de-VVD.html>, 4 juni 2014. Vermeulen noemt de ambtelijk secretaris van de fractie, Arnoud Cervaal, als bedenker. *Liberale Opmars*, 170.

³⁹³ *Andere Tijden*, 15 februari 2007.

functioneren, maar betrof ook zijn persoonlijkheid.³⁹⁴ Hij zou zijn positie gehandhaafd hebben door intimidatie en bedreiging.³⁹⁵ Zo zou hij een 'dodenlijst' bijgehouden hebben met namen van fractieleden die vanwege hun te onafhankelijke houding geen kans meer zouden maken op een verkiesbare plek op de kandidatenlijst voor de verkiezingen van 1986.³⁹⁶ Eén van de weinigen die zich achteraf positief uitliet over Nijpels was Voorhoeve.³⁹⁷

Nijpels had deels de omstandigheden tegen. Wiegel had als fractievoorzitter aan het kabinet-Den Uyl en aan de PvdA een ideologische tegenstander om zich tegen af te zetten en concrete doelen om na te streven: overheidsbezuinigingen en belastingverlagingen. Tegen de tijd dat Wiegel een coalitie aanging met het CDA, was hij gegroeid als leider. Nijpels daarentegen trad aan als leider van een regeringspartij. Hij kon zich niet afzetten tegen de regering, terwijl het CDA de eer kreeg van het beleid dat de VVD altijd gewild had.³⁹⁸ Daar staat tegenover dat zijn grote tegenstrever, Lubbers, weliswaar lang meegelopen had in de politiek, maar als premier net zo weinig ervaring had als Nijpels als fractieleider. De CDA-fractie had, net als die van de VVD, veel ervaren leden naar het kabinet zien vertrekken.³⁹⁹ Onder Van Agt/Wiegel was het de CDA-fractie die het kabinet een onzeker fundament gaf, onder Lubbers I was de VVD de onvoorspelbare factor.⁴⁰⁰ Wat het-kabinet Lubbers I bijeengehouden heeft, was het besef dat beide deelnemende partijen steunden op de rechtse kiezers. De partij die de partner inruilde voor de PvdA, zou zetels verliezen aan de andere partij. CDA en VVD gijzelden elkaar en hielden zo de coalitie stabiel.⁴⁰¹

De verhoudingen binnen de VVD, maar ook tussen VVD en CDA, werden extra gecompliceerd door de uitkomst van de RSV-enquête en het daaropvolgende debat in de Tweede Kamer. In 1983 ging het scheepsbouwbedrijf Rijn-Schelde-Verolme (RSV) failliet. Hierop volgde een parlementaire enquête om te onderzoeken hoe het bedrijf ondanks twee miljard gulden aan overheidssteun failliet kon gaan. Een conclusie betrof Gijs van Aardenne, VVD-minister van

³⁹⁴ De bekendste criticus was Theo Joekes. *Man en Paard*, 160-165, 214-216 en 224-240. Zie ook *Andere Tijden*, 15 februari 2007.

³⁹⁵ Vermeulen, *Liberale Opmars*, 161-163.

³⁹⁶ Joekes, *Man en Paard* 225; *Andere Tijden* 15 februari; Vermeulen, *Liberale Opmars*, 169.

³⁹⁷ Vermeulen, *Liberale opmars*, 175-176; gesprek met Voorhoeve.

³⁹⁸ Te Velde, *Leiderschap*, 43-45.

³⁹⁹ Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 26.

⁴⁰⁰ Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 43-50.

⁴⁰¹ Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 13.

Economische Zaken en vicepremier. Hij had in 1980, eveneens als minister van Economische Zaken, het parlement niet ingelicht over financiële steun die hij aan het bedrijf verstrekt had. De Tweede Kamer stuurde hem niet weg, omdat het niet redelijk gevonden werd om hem als enige verantwoordelijk te stellen voor de affaire. Hij was echter zijn gezag kwijt en ging verder als 'aangeschoten wild', een term die tijdens het RSV-debat in de Nederlandse politiek geïntroduceerd werd.⁴⁰² Tijdens het debat verklaarde de fractievoorzitter van het CDA, Bert de Vries, dat zijn fractie Van Aardenne 'een voorwaardelijk groen licht' zou geven. Dit was van te voren niet afgesproken met de VVD, die het gevoel had dat haar een streek geleverd werd.⁴⁰³ Lubbers had al de neiging om de VVD-ministers te passeren door met Nijpels zaken te doen. Nu de vice-premier van de VVD geen gezag meer had, gebruikte premier Lubbers de VVD-leider steeds vaker om fractie en bewindslieden van de VVD tegen elkaar uit te spelen.⁴⁰⁴ De vriendschappelijke band tussen Van Agt en Wiegel, die elkaars partijen hun successen gunden, behoorde tot het verleden.⁴⁰⁵

Besluiten over kruisraketten

Er bleef één onderwerp over waarop het kabinet wel degelijk kon vallen. Hoe hecht het CDA onder Lubbers ook geworden was, de scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van kruisraketten op Nederlandse bodem bleef dwars door die partij heen lopen. In het kabinet vielen de tegenstellingen nog mee. Daar waren de meningen verdeeld tussen Job de Ruiter en Hans van den Broek. De eerste heeft geworsteld met de vraag of het wel ethisch was om vrede te handhaven door te dreigen met afschrikking. Uiteindelijk concludeerde hij dat het toch kon en werd hij voorzichtig voorstander van plaatsing.⁴⁰⁶ Een uitgesproken voorstander was Hans van den Broek, die meende dat het NAVO-lidmaatschap loyaliteit vereiste.⁴⁰⁷ Premier Lubbers nam een middenpositie in, waarbij hij naast de tegenstellingen tussen de twee verantwoordelijke ministers ook rekening moest houden met de verschillen binnen de CDA-fractie en onder de achterban van de partij, die ook het IKV omvatte.⁴⁰⁸

⁴⁰² 38^e Vergadering van de Tweede Kamer, 19 december 1984 *Handelingen van de Tweede Kamer 1984-1985*, 2562-2581 en 2587-2602.

⁴⁰³ Vermeulen, *Liberale opmars*, 156.

⁴⁰⁴ *Andere Tijden*, 15 februari 2007; Hoedeman, *Wiegel*, 178.

⁴⁰⁵ Zowel Hans Wiegel als Frank de Grave beaamden dat Nijpels tegengewerkt werd door Lubbers.

⁴⁰⁶ Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 112-114; gesprek met Voorhoeve.

⁴⁰⁷ Van den Broek deelde het VVD-standpunt. Vonhoff, *Liberalen*,

⁴⁰⁸ Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 114-128; gesprek met Voorhoeve.

Leden van de Duitse SPD zouden op bezoek zijn geweest bij CDA-Kamerleden om hen achter het Dubbelbesluit te krijgen. De Duitse christendemocraten van het CDU hadden hun Nederlandse zusterpartij opgegeven.⁴⁰⁹

In 1983 maakte het kabinet bekend dat als in Nederland 48 kruisraketten geplaatst zouden worden, dit op de vliegbasis te Woensdrecht zou gebeuren. Een definitief besluit werd daarmee niet genomen, maar het was voldoende om de maatschappelijke onrust weer toe te laten nemen. Op 29 oktober 1983 organiseerde het Komitee Kruisraketten NEE een tweede demonstratie, dit keer in Den Haag. De regeringspartijen namen niet deel. Het CDA-bestuur zag hier van af nadat binnen de partij onrust was ontstaan.⁴¹⁰ Dat de VVD niet mee liep, leek vanzelfsprekend.⁴¹¹

In werkelijkheid nam de VVD pas na intern beraad niet deel. Fractievoorzitter Nijpels meende dat het goed kon zijn voor de VVD om wel mee te lopen, onder het motto 'We zijn ook tegen kernwapens, maar we steunen wel het NAVO-beleid'. Zijn fractiegenoot Voorhoeve - die in 1982 de Teldersstichting verlaten had om volksvertegenwoordiger te worden - betoogde in een speciaal ingelaste fractievergadering dat dit juist verwarring zou zaaien. Het publiek noch het buitenland zouden snappen hoe de VVD zowel voor het Dubbelbesluit kon zijn als mee kon lopen in een demonstratie daartegen. Het zou voor het kabinet en voor het CDA makkelijker zijn om tot plaatsing te besluiten als de VVD de rug recht hield. Een meerderheid van de fractie was het hiermee eens. Nijpels zag hier de wijsheid van in. Dit werd het begin van een samenwerking op dit punt tussen hem en Voorhoeve. Ze spraken elkaar voortaan wekelijks, waarbij Voorhoeve hem inlichtte over de standpunten van de diverse partijen en over wat hij te horen kreeg van zijn contacten op Defensie en Buitenlandse Zaken, zodat Nijpels goed geïnformeerd het VVD-standpunt kon verwoorden.⁴¹²

⁴⁰⁹ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 97. De Duitse christendemocraten, het CDU, zouden het al opgegeven hebben.

⁴¹⁰ Bosmans, *Tijd na 1940*, 136.

⁴¹¹ Ibidem; Van der List, *Macht van het idee*, 322.

⁴¹² Gesprek met Joris Voorhoeve, 5 juni 2014, Den Haag; Vermeulen, *Liberale Opmars*, 176.

De kruisrakettenkwes­tie was in de ogen van Nijpels één van de onderwerpen waarop de VVD zich moest profileren tegenover het CDA.⁴¹³ Hij werd het zat dat het CDA, inclusief de premier, maar geen uitsluit­sel gaf.⁴¹⁴ Ronduit ergerlijk vond Nijpels dat Lubbers alleen de ministers Van den Broek en De Ruit­er en de CDA-fractie­voorzitter op de hoogte hield, maar hem, de VVD-ministers en de fractie­specialisten van beide fracties niet informeerde.⁴¹⁵ Hier wreekte zich dat hij in de formatie geen partijgenoot op Defensie of Buitenlandse Zaken had geplaatst, die alle informatie door had kunnen geven.⁴¹⁶ Binnen de VVD waren er mensen die begrip hadden voor de problemen die het CDA intern met de kruisraketten had en kwamen met voorstellen om de coalitiepartner tegemoet te komen. Deze plannen waren goedbedoeld, maar veelal onpraktisch.⁴¹⁷

Als politiek leider van de VVD heeft Nijpels altijd het partijstandpunt verdedigd. Er zijn aanwijzingen dat hij persoonlijk een gematigder standpunt huldigde. Boven werd vermeld dat hij overwoog om mee te doen aan de vredesdemonstratie van 1983. Daarnaast opende hij zijn bijdragen aan het debat geregeld met het voorbehoud dat het terecht was dat mensen zich zorgen maakten om allesvernietigende kernwapens. Geen enkel verstandig mens kon hier vóór zijn, vanwege de risico's. Het geld had ook voor andere doeleinden kon worden gebruikt. Pas daarna noemde hij de argumenten waarom de VVD desondanks voor plaatsing was.⁴¹⁸ Juist vanwege de bezorgdheid bij het publiek vond hij het belangrijk om de knoop door te hakken, omdat onduidelijkheid de onrust juist groter zou maken.⁴¹⁹

Zijn voorbehoud omtrent kernwapens maakte hem niet minder afkerig van het regime in de Sovjet-Unie. Samen met andere Kamerleden bezocht hij Moskou in 1983. Hem was de botte wijze van politiek bedrijven opgevallen. Dat het klimaat milder was geworden sinds

⁴¹³ Vonhoff, *Liberalen* 118; Van der List, *Macht van het idee*, 317-318; Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 117 en 119; *Vrijheid en Democratie*, 27 maart 1984, 7-9 en 16-17.

⁴¹⁴ Vermeulen, *Liberale Opmars*, 174-175.

⁴¹⁵ Vonhoff, *Liberalen* 118; Van Tijn en van Weezel, *Inzake*, 117.

⁴¹⁶ Van Tijn en Van Weezel: 'een logisch gevolg van Nijpels' achteloze beslissing om het departement van Defensie aan het CDA af te staan (zijn Veronica-aanhang had toch geen boodschap aan al dat gelul over kernwapens, en de houdegens onder de bejaarde liberalen zouden het een VVD-minister maar kwalijk nemen als hij te veel compromissen sloot). *Inzake*, 117.

⁴¹⁷ Van Eenennaam, *48 kruisraketten*, 165-166; Van der List, *Macht van het idee*, 318.

⁴¹⁸ Van der List, *Macht van het idee*, 324, *Handelingen Tweede Kamer 1983-1984*, 5208-5209. Zie in *Vrijheid en Democratie*: 30 november 1982, 6; 11 oktober 1983, 3.

⁴¹⁹ *Vrijheid en Democratie*, 2 november 1983, 3; 26 juni 1984, 1.

Andropov de leider was, was slechts een mythe.⁴²⁰ Wie kritisch was over de NAVO, zou eerst eens een bezoek aan Oost-Berlijn moeten brengen.⁴²¹ Hij spande zich in om de Russische dissidente Irina Grivnina naar Nederland te halen.⁴²² Zijn gedeelde afkeer van communisme én kernwapens had hij gemeen met president Reagan.

Hij was niet de enige binnen de VVD die met het verstand de plaatsing steunde om in het hart twijfels te hebben. De vereniging 'Vrouwen in de VVD' had een werkgroep ingesteld die zich met het vredesvraagstuk ging houden (met een egeltje als symbool).⁴²³ In het partijblad kwamen steeds meer brieven over de kruisraketten, van voorstanders en van tegenstanders.⁴²⁴ Onderzeebootcommandant en kapitein buiten dienst Jan van de Griendt, actief in de Brabantse VVD, probeerde op de landelijke kandidatenlijst geplaatst te worden, 'als vertegenwoordiger van de dertig percent van de liberalen die tegen de plaatsing van kruisraketten op Nederlandse bodem is'. Hij zou niet in de Tweede Kamer komen.⁴²⁵ Van de Griendt had eerder kritiek geuit op Voorhoeve's boek *Modernisering Kernwapens*.⁴²⁶ Vanwege de gevoeligheid van het onderwerp, ook bij de achterban, werd besloten dat alleen de partijtop nog mededelingen zouden doen over kruisraketten.⁴²⁷ Voorhoeve was de fractiewoordvoerder op dit onderwerp.

Op 1 juni 1984 stuurden premier Lubbers, Defensie-minister De Ruiter en minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek een brief naar de Tweede Kamer. Hierin werd bekend gemaakt dat als op 1 november 1985 het aantal SS-20-raketten groter zou zijn dan op 1 juni 1984, overgegaan zou worden tot plaatsing van de 48 kruisraketten bij vliegbasis

⁴²⁰ *Vrijheid en Democratie*, 22 november en 6 december 1983 (de twee losse nummers verschenen als één editie), 6-7.

⁴²¹ *Vrijheid en Democratie*, 10 april 1984, 21.

⁴²² *Vrijheid en Democratie*, 5 juni 1984, 4-5; 5 februari 1985, 21. Zij zou uiteindelijk vrijgelaten worden en met haar gezin naar Nederland verhuizen. 19 november 1985, 6-7.

⁴²³ *Vrijheid en Democratie*, 22 februari 1983, 16-17.

⁴²⁴ Op p. 37 van *Vrijheid en Democratie*, 31 mei 1983, vond een briefschrijver dat het niet plaatsen van kruisraketten door Nederland door de Sovjet-Unie als teken van bereidwilligheid opgevat zou worden en daarom liberaal te verdedigen was. Een zekere Albert Jan Hoeve had 29 oktober 1983 meegelopen, maar had niet de indruk dat daar alleen linkse mensen liepen. De dubbele editie van 22 november en 6 december 1983, 29. Twee schrijvers corrigeerden hem op p. 26 van 24 januari 1984. Op p. 18-9 van 8 mei 1984 schermden twee tegenstanders met een peiling waaruit bleek dat een derde van de VVD achterban tegen was.

⁴²⁵ Van der List, *Macht van het idee*, 322.

⁴²⁶ Brief G. J. van de Griendt aan het hoofdbestuur van 19 april 1982 en de reactie van Voorhoeve van 22 april 1982, Map "Teldersstichting t/m 1986", VVD-archief DNPP, inv.nr. 934.

⁴²⁷ R. Dijkman (hoofdredacteur *Vrijheid en Democratie*) aan H. de Hoog, 25 april 1984, DNPP, VVD-archief, inv.nr. 151.

Woensdrecht. Deze mededeling werd bekend als het '1 junibesluit'.⁴²⁸ Sommigen zagen dit als meesterzet van Lubbers, omdat hiermee zowel de voorstanders als de tegenstanders tegemoet gekomen werden. De voorstanders van plaatsing werd verzekerd dat concrete stappen genomen werden, terwijl de tegenstanders gerustgesteld werden omdat het nog steeds mogelijk was dat ze niet geplaagd werden. Het zou nu afhangen van de handelingen van de Sovjet-Unie, maar voorlopig konden alle Nederlandse partijen hiermee leven.⁴²⁹ Volgens een andere zienswijze zagen zowel VVD als PvdA de keuze voor Woensdrecht als bewijs dat het kabinet bereid was tot plaatsing (een beslissing waar de PvdA oppositie tegen voerde), terwijl het CDA - in ieder geval woordvoerder De Boer dacht dat het nog mogelijk was om 'nee' te zeggen.⁴³⁰ Omwille van de CDA-fractie heeft minister De Ruiters laten onderzoeken of het formeel mogelijk was om het plaatsen te weigeren. Dit bleek op papier het geval, maar zou neergekomen zijn op het uit de NAVO stappen door Nederland.⁴³¹ De NAVO en de Verenigde Staten verloren echter hun geduld en namen het Lubbers kwalijk dat hij voor nog minder duidelijkheid zorgde.⁴³²

Op 12 juni vergaderde de Defensiecommissie van de Tweede Kamer over het 1 junibesluit, een dag later werd het besproken in een plenaire vergadering. VVD, CDA, de kleine christelijke partijen en de Centruumpartij stemden voor het kabinetsbesluit, de overige partijen tegen.⁴³³ Het hoofdargument van Nijpels om het besluit te steunen was dat Nederland daarmee zijn deel aan de NAVO-verplichtingen nakwam.⁴³⁴

Publiciteitsoffensief

De VVD ondervond al snel de gevolgen van het 1 junibesluit: Kamerleden ontvingen bedreigingen en het Stikkerhuis in Amsterdam werd beklad.⁴³⁵ Het drong tot de partij door dat hun standpunt niet doordrong tot het publiek, waarop een publiciteitsoffensief volgde

⁴²⁸ Brief van de minister president, minister van Algemene Zaken en van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie aan de Tweede Kamer, 1 juni 1984, kamerstuk 18169-38, zitting 1983-1984.

⁴²⁹ Voorhoeve, 5 juni 2014.

⁴³⁰ Gualthérie, *Rechts door het midden*, 99.

⁴³¹ Telefoongesprek met Job de Ruiters, 1 mei 2014.

⁴³² Van Tijn en Van Weezel, *Inzake*, 119. Eind jaren tachtig zou om die reden de kandidatuur van Lubbers voor de post van secretaris-generaal van de NAVO een veto krijgen van de VS. Gesprek met Wiegel.

⁴³³ *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1983-1984, vergadering van de Vaste commissie voor Defensie 12 juni 1984 en vergadering van de Tweede Kamer 13 juni 1984, 5167-5246, 5177-5246.

⁴³⁴ Kamerdebat 13 juni 1984, *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1983-1984, 5205.

⁴³⁵ *Vrijheid en Democratie*, 26 juni 1984, 1.

om hun beweegredenen kenbaar te maken. Ze wilden de kiezers ervan overtuigen dat hun buitenlands beleid juist *vredespolitiek* was, omdat het de kans op oorlog in Europa verkleinde.⁴³⁶ Al groeide binnen de partij de ergernis over het feit dat de vredesbeweging nooit inging op het feit dat de westerse bewapening niet nodig geweest zou zijn als in het oosten geen raketten opgesteld waren.⁴³⁷

Het moge duidelijk zijn dat de verhouding tussen de VVD en het IKV alles behalve hartelijk was. Haya van Someren had het IKV nog verweten dat niet geprotesteerd te hebben tegen de Russische inval van Afghanistan.⁴³⁸ Frits Bolkestein vond het IKV simpelweg naïef.⁴³⁹ Voor de atheïst Bolkestein moet het niet zwaar gevallen zijn om kritiek te hebben op de kerkelijke vredesbeweging en de Wereldraad van Kerken. Voor de gelovige Voorhoeve moet het vervelender geweest zijn.⁴⁴⁰ Namens de VVD onderhield hij het contact met kerkelijke groeperingen die zich niet in het IKV herkenden, zoals het Interkerkelijk Comité voor Tweezijdige Ontwapening (ICTO) en de Stichting Vredespolitiek (SVP).⁴⁴¹ Voorhoeve was 5 mei 1981 een van de oprichters van de SVP en de eerste voorzitter.⁴⁴² De SVP had op 4 mei 1983 met vijf andere vredesorganisaties een petitie ingediend waarin gesteld werd dat slechts evenwichtige tweezijdige en controleerbare beperking van de atoombewapening kan leiden tot het handhaven van vrede in vrijheid. Onder de ondertekenaars bevonden zich Willem Drees sr. en Jelle Zijlstra.⁴⁴³ Kenmerkend voor ICTO en SVP was dat zij een directe band zagen tussen de vrijheid in het westen en het bestaan van de NAVO.⁴⁴⁴ In 1985 vergeleek Voorhoeve in een boek de standpunten van de VVD en het IKV. De standpunten

⁴³⁶ Van der List, *Macht van het idee*, 323-324; *Vrijheid en Democratie*, 23 juni 1983, 28-29.

⁴³⁷ *Vrijheid en Democratie*, 16 januari 1980, 10.

⁴³⁸ *Vrijheid en Democratie*, 16 januari 1980.

⁴³⁹ In hoofdstuk 3 werden twee artikelen van zijn hand genoemd. Zie ook Van der List, *Macht van het idee*, 261-262 en 323 en *Onverwerkt verleden*, 62-71.

⁴⁴⁰ Joekes omschreef Voorhoeve als iemand die er niet mee te koop loopt maar er ook geen geheim van maakt dat hij een gelovig mens is. *Man en Paard*, 173.

⁴⁴¹ *Vrijheid en Democratie*, 21 juni 1983, 28-29.

⁴⁴² Gesprek met Voorhoeve. <http://www.digibron.nl/search/detail/012e9d96ecfa07a21be30cfe/het-ikv-idee-is-in-strijd-met-de-eigen-vredeslogica>, bekeken juni 2014

⁴⁴³ <http://www.digibron.nl/search/detail/01300ca8a4a4d16f79bd1081/vrede-in-vrijheid>, bekeken 19 juni 2014. Zie ook <http://www.digibron.nl/search/detail/012e9c2d6e90aba3c2b1c801/svp-conferentie-over-vrede-en-veiligheid> en <http://www.digibron.nl/search/detail/012e9b0074b17a8a0a93418c/raketten-woorden-geplaatst-als-sovjets-niet-toegeven>,

⁴⁴⁴ <http://www.digibron.nl/search/detail/012e9c09cf54a18e4b69d81e/icto-en-herv-vredesberaad-te-gast-bij-navo>

van de VVD werden omschreven als 'liberale vredespolitiek'.⁴⁴⁵ Uit de voetnoten bleek dat meerdere jaren aan publicaties van het IKV en interviews met IKV-vertegenwoordigers doorgenomen waren. Voorhoeve vond dat het IKV niet consequent was. Zo hekelde het IKV het neerzetten van het Oostblok als vijand door het Westen, om zelf het Westen eenzijdig als agressor te beschouwen.⁴⁴⁶ Voorhoeve vond het opvallend dat net nu Reagan aangaf de kernwapens de wereld uit te willen hebben, het IKV zich zorgen maakte wat dit zou betekenen voor het afschrikkingsevenwicht.⁴⁴⁷ Voorhoeve en de partijtop hadden 29 augustus 1985 een persoonlijk onderhoud met Mient Jan Faber.⁴⁴⁸

Eén tegenargument lijkt de VVD niet gehanteerd te hebben, namelijk dat de directe link tussen christendom en pacifisme niet evident was. Reagan had de term 'rijk van het kwaad' voor het eerst gebruikt in een rede voor een landelijke bijeenkomst van Amerikaanse evangelicale kerken.⁴⁴⁹ De in 1978 aangetreden paus Johannes Paulus II voerde campagne tegen het communisme.⁴⁵⁰ De bijbel die het IKV stimuleerde om tegen de kruisraketten te zijn, inspireerde anderen juist tot het voeren van strijd tegen het communisme.

De zorgen die de VVD zich in deze periode maakte om de PR-gevolgen van hun bewapeningsstandpunt verleent geloofwaardigheid aan de stelling van Frank de Grave dat associatie van de VVD met Thatcher of Reagan de VVD meer kwaad dan goed gedaan zou hebben.⁴⁵¹ Volgens Voorhoeve zou er omgekeerd wel Amerikaanse waardering geweest zijn voor de vasthoudendheid van de VVD. Zowel Kissinger als Brent Scowcroft zouden hebben verklaard dat het aan de VVD te danken was dat de NAVO bijeen gebleven is. Als de VVD niet

⁴⁴⁵ J. J. C. Voorhoeve, *IKV en VVD. De politiek van het IKV getoetst aan liberale uitgangspunten* (Den Haag, 1985), 1-5.

⁴⁴⁶ Voorhoeve, *IKV en VVD*, 7-9.

⁴⁴⁷ *Vrijheid en Democratie*, 2 april 1985, 18. Hij schreef dit in een artikel (p. 6-8) over de mogelijke gevolgen van het Strategische Defensie Initiatief (SDI), bijgenaamd 'Star Wars', waarbij de Amerikanen eventuele Russische kernraketten al in de ruimte konden onderscheppen. Indien gerealiseerd, zou dit de Amerikanen onkwetsbaar maken voor Russische aanvallen, terwijl Rusland kwetsbaar bleef voor Amerikaanse. De Amerikanen hebben dit project uiteindelijk nooit verwezenlijkt.

⁴⁴⁸ Brief van A. M. van Bemmelen (buitenlandsecretaris VVD) aan Kamminga, Zoutendijk, Nijpels, Evenhuis en Voorhoeve, 19 augustus 1985. VVD-archief, DNPP, inv.nr. 860.

⁴⁴⁹ Mann, *Rebellion*, 29; Wilentz, *Age of Reagan*, 163-164.

⁴⁵⁰ Vandenberghe, *Koude Oorlog*, 282-286; Gaddis, *Cold War*, 192-194.

⁴⁵¹ Gesprek met De Grave.

op plaatsing van kruisraketten gestaan had, zou nooit besloten zijn tot plaatsing in Woensdrecht, met alle mogelijke nadelige gevolgen voor het bondgenootschap.⁴⁵²

Op 13 november 1985 werd na twee dagen debatteren een motie van PvdA-fractievoorzitter Den Uyl om de kruisraketten niet te plaatsen verworpen met 80 tegen 69 stemmen.⁴⁵³ De kruisraketten zouden echter nooit geplaatst worden, als gevolg van ontwikkelingen waar Nederland geen invloed op heeft gehad.

Gorbatsjov

In dezelfde maand dat de Tweede Kamer akkoord was gegaan met plaatsing, ontmoetten de Amerikaanse president Reagan en de Russische leider Gorbatsjov elkaar voor het eerst in Geneve, op 19 en 20 november. Op 11 en 12 oktober 1986 troffen ze elkaar weer, in Reykjavik. Op 8 december 1987 volgde het INF-akkoord ('Intermediate Nuclear Forces'). Volgens dit akkoord zouden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie alle middellange afstandsruketten vernietigen.⁴⁵⁴

Michail Gorbatsjov was een vertrouweling geweest van Yuri Andropov, die in 1982 Brezjnev was opgevolgd. Andropov had zich zorgen gemaakt om de slechte economische toestand van de Sovjet-Unie. Nadat Andropov in 1984 overleed, werd een vertrouweling van Brezjnev, Konstantin Tsjernenko, de nieuwe leider. Deze overleed een jaar later, waarna Gorbatsjov op 11 maart 1985 benoemd werd. Gorbatsjov behoorde tot de generatie die volwassen was geworden in de tijd van Chroetsjov. Zijn mentor Andropov had hem ingelicht over de economische toestand van het land. Nog voor Gorbatsjov partijleider was, ontmoette hij Thatcher december 1984 in Londen. Thatcher lichtte vervolgens Reagan in over Gorbatsjov, 'een man waar het Westen zaken mee kon doen'.⁴⁵⁵

⁴⁵² Gesprek met Voorhoeve. Voorhoeve had zowel Kissinger als Scowcroft ontmoet op congressen.

⁴⁵³ *Handelingen van de Tweede Kamer 1985-1986*, 22e Vergadering, 12 november 1985, 1307-1444 en 23^e vergadering, 13 november 1985, 1367-1433. Het kruisraketten-debat is na te lezen op p. 1316-1432.

⁴⁵⁴ Voor de achtergronden van deze ontmoetingen, zie P. M. E. Volten, 'Gorbatsjovs jaren en 'de overwinning van het westen'' in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter (red), *Confrontatie en Ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag, 2004), 247-264, 248-255; Vandenberghe, *Koude Oorlog*, 289-297; Wilentz, *Age of Reagan*, 245-281.

⁴⁵⁵ Voor de achtergrond en het beleid van Gorbatsjov: Vandenberghe, *Koude Oorlog*, 289-295 en 297-300; Wilentz, *Age of Reagan*, 246-260.

Een enkeling heeft opgemerkt dat, gelet op de jarenlange verhitte discussies, de afloop van het kruisraketten-debat een anticlimax was.⁴⁵⁶ De Nederlandse buitenlandse beleidsmakers lijken geen enkel besef gehad te hebben van de verschuivingen die de benoeming van Gorbatsjov voor de binnenlandse politiek van de Sovjet-Unie betekenden.⁴⁵⁷ Een onbeantwoorde vraag blijft wat de gevolgen voor de Nederlandse politiek geweest zouden zijn als Reagan en Gorbatsjov najaar 1985 niet besloten zouden hebben om de kernwapens aan beide kanten af te bouwen en de Nederlandse regering daadwerkelijk voor plaatsing had moeten beslissen.⁴⁵⁸

Samenvatting

Hoewel onder het kabinet Lubbers I het economische beleid waar de VVD zich de gehele jaren zeventig sterk voor had gemaakt gerealiseerd werd, verslechterde de verhouding tussen VVD en CDA. Lubbers en Nijpels konden niet zo goed met elkaar overweg als Van Agt en Wiegel. Vanwege het strakke regeerakkoord kreeg het kabinet alle eer voor het beleid. Nijpels was fractieleider gebleven en zocht manieren om alsnog succes voor zichzelf en de VVD te claimen, maar leek zich vooral ten koste van zijn coalitiepartner te profileren, overigens zonder succes. Ondertussen verslechterde de verhouding tussen Nijpels en zijn eigen bewindslieden – die als het erop aan kwam trouw bleven aan Lubbers – en zijn eigen fractie.

De VVD onderscheidde zich nog wel van het CDA door erop te staan dat eindelijk een besluit genomen zou worden over de kruisraketten. De protesten van de vredesbeweging gingen de VVD niet in de koude kleren zitten. De partij bleef voorstander van plaatsing, maar probeerde de tegenstanders tegemoet te komen door te benadrukken dat plaatsing niet ideaal was, maar dat er vanwege de internationale verhoudingen geen andere mogelijkheid was.

⁴⁵⁶ Van Diepen, *Dutch Disease*, 191.

⁴⁵⁷ Volten, *Gorbatsjov's jaren*, 261-264.

⁴⁵⁸ Joris Voorhoeve is ervan overtuigd dat het CDA hierover verdeeld zou hebben gestemd, waardoor er alsnog geen meerderheid in de Tweede Kamer geweest zou zijn. Als Hans van den Broek dan niet afgetreden zou zijn, zou de VVD wel uit het kabinet stappen. Na de verkiezingen zou een CDA-PvdA-kabinet aangetreden zijn, dat nooit voor plaatsing zou kiezen, met alle mogelijke gevolgen voor de NAVO van dien. Het voortzetten van de CDA-VVD samenwerking in 1986 is dus te danken aan Reagan en Gorbatsjov. Gesprek met Voorhoeve, 5 juni 2014.

Conclusie

In Nederland was de VVD de enige grote partij die de plaatsing daarvan onvoorwaardelijk steunde. De ferme opstelling in de Koude Oorlog had de VVD gemeen met de Britse Conservatieven en de Amerikaanse Republikeinen. Daarnaast waren de drie partijen voorstander van de vrije markteconomie en een kleine overheid met beperkte bevoegdheden. De overeenkomst in standpunten betekende echter niet dat de VVD zich met de twee vooraanstaande buitenlandse leiders identificeerde, laat staan associeerde.

Het kruisrakettenstandpunt kwam voor de VVD logisch voort uit het partijstandpunt dat de veiligheid van Nederland het beste gegarandeerd werd door lidmaatschap van de NAVO. De NAVO had tot plaatsing van de kruisvluchtwapens besloten. Wanneer Nederland geen raketten op eigen bodem plaatste, zou het land niet alleen aan status en invloed verliezen binnen het bondgenootschap. Wanneer een van de meest toegewijde leden zou weigeren om zijn deel van de uitvoering van het Dubbelbesluit na te komen, waarom zouden andere lidstaten nog wel bereid blijven? De NAVO als geheel had uit elkaar kunnen vallen. Zonder de NAVO zouden de Verenigde Staten geen reden meer hebben om de eigen veiligheid in verband te brengen met die van West-Europa. De Amerikaanse bevolking en een deel van de politieke elite zou niet bereid geweest zijn om een nucleaire oorlog met de Sovjet-Unie te riskeren als West-Europa zichzelf niet eens wilde beschermen. Terugtrekking van Amerika uit West-Europa zou het Europese continent ondergeschikt maken aan de Sovjet-Unie, dat naast SS-20-raketten ook een overwicht had in conventionele krijgsmiddelen. Om dit doemscenario te voorkomen, moesten de Amerikanen overtuigd worden van de trouw en de inzet van de Europese bondgenoten. Vandaar dat de VVD zowel voor plaatsing van de kruisraketten als het op peil houden van conventionele strijdkrachten pleitte.

Volgens Frits Bolkestein tellen bedoelingen niet, maar resultaten.⁴⁵⁹ VVD, Conservatieven en Republikeinen kwamen tot eenzelfde resultaat, namelijk een militantere houding aannemen tegenover de Sovjet-Unie, maar met andere bedoelingen. Voorstanders van de vrije markt zijn het per definitie oneens met het communisme, maar voor Reagan en Thatcher speelden

⁴⁵⁹ 'Goede bedoelingen kunnen slechte gevolgen hebben, slechte bedoelingen kunnen goede gevolgen hebben'. Dit is de kern van het titelessay van Bolkestein, *De Engel en het Beest*, 33-46.

ideologische argumenten een grotere rol in hun standpuntbepaling dan voor de VVD. Reagan geloofde oprecht dat het communisme een kwaad was dat uitgeroeid moest worden. Hij was bezorgd om een kernoorlog, maar dat weerhield hem er niet van om met alle mogelijke middelen de invloed van de Sovjet-Unie en daarmee het communisme zoveel mogelijk te ondermijnen. Thatcher viel hem hierin bij.

De VVD wees erop dat democratische landen wereldwijd in de minderheid waren. Nederland was een rechtsstaat, maar er bestond geen wereldwijde instantie die de naleving van het internationaal recht kon haven. Het terrein van de internationale politiek was een toestand van anarchie, waarin een meerderheid van de landen vooral bezig was met macht verwerven en macht behouden. Democratische landen moesten zich niet tot dat niveau verlagen, maar wel de werkelijke machtsverhoudingen onder ogen zien. Alleen door samenwerking en het op peil houden van de eigen defensiemiddelen kon het Westen voorkomen dat totalitaire regimes hun invloed uit konden breiden. Deze redenering had meer overeenkomsten met de realistische stroming onder de makers van het Amerikaanse beleid, dan met de ideologische bevoegenheid van de neoconservatieven binnen de Republikeinse partij of de onwankelbare overtuiging van Thatcher. De buitenlandspecialisten van de VVD zaten eerder in de lijn van Kissinger dan die van Reagan.

Een mogelijke uitzondering vormde Oost-Europa. De VVD voelde zich na het akkoord van Helsinki betrokken bij de politieke dissidenten in het Oostblok.⁴⁶⁰ Het verbaasde de VVD dat de Nederlandse vredesbeweging de schuld voor de spanningen tussen Oost en West volledig bij het Westen legde, dat het Oosten ten onrechte als vijand zou afschilderen. De NAVO was immers een verbond van democratische landen, terwijl het Warschaupact feitelijk bestond uit landen die onderdrukt werden door de Sovjet-Unie. Nadat het Poolse leger in 1981 de staat van beleg had afgekondigd, groeide bij de Europese liberale partijen de overtuiging dat het Oostblok aan het wankelen was. Hiermee zou een raakvlak bestaan kunnen hebben met het terugdringingsstreven van de Amerikaanse neoconservatieven. Uiteindelijk bleef het streven van de liberalen beperkt tot het in stand houden van het bestaande trans-

⁴⁶⁰ Zie bijvoorbeeld de boekbespreking van H. van de Velden en H. Visëe, 'Ontspanning in Europa' in *Vrijheid en Democratie*, 14 januari 1977, 10-11 en het artikel 'Helsinki en het Oostblok' in *Vrijheid en Democratie*, 28 januari 1977, 8-9.

Atlantische bondgenootschap. De VVD spande zich in voor verdediging, niet voor aanval. Thatcher en Reagan daarentegen waren ook tot aanvallen bereid.

In deze studie werd het accent gelegd op de overeenkomsten in het defensiebeleid. Het economische beleid is lastiger te vergelijken. De VVD, de Conservatieve Partij en de Republikeinse Partij zijn alle drie voor de vrije markt en sympathiseren eerder met het bedrijfsleven dan met de vakbeweging, maar de manier waarop ze hier uiting aan geven, verschilt per land. In de Verenigde Staten bestaat geen grote sociaaldemocratische partij. In het Verenigd Koninkrijk wel, maar door het districtenstelsel is het doorgaans duidelijk of Labour dan wel de Conservatieve Partij de baas is. In Nederland is sprake van evenredige vertegenwoordiging, waardoor regeringen gebaseerd zijn op coalities van twee of meer partijen.

De VVD kon haar economische beleid alleen verwezenlijken in regeringen met het CDA. Het CDA omvatte een linkervleugel die liever regeerde met de PvdA. Dat betekende dat de VVD, ondanks de goede band tussen Van Agt en Wiegel, tijdens het kabinet-Van Agt/Wiegel (1977-1981) weinig van het voorgenomen bezuinigingsprogramma Bestek '81 gerealiseerd zag en in 1981 zelfs buiten de regering viel. Na het vertrek van de PvdA uit het kabinet-Van Agt II in mei 1982 stonden de voorstanders van samenwerking met de PvdA binnen het CDA voor gek. Voor het CDA bleef nu de VVD over en het kabinet-Lubbers I zat de volle termijn uit. Alleen de kruisrakettenkwestie had het kabinet nog kunnen laten vallen, maar 1 november 1985 werd voor plaatsing van 48 kruisraketten op vliegbasis Woensdrecht besloten. De ontmoetingen tussen Reagan en Gorbatsjov vanaf november 1985 resulteerden in december 1987 tot het verwijderen van alle middellange afstandswapens uit Europa, waardoor Nederland uiteindelijk geen raketten op eigen grondgebied hoefde op te stellen.

De VVD moest zich van 1977 tot 1985 vooral bezig houden met de binnenlandse politiek. Omdat in deze periode het kruisraketten debat gevoerd werd, moest de partij stelling nemen voor de NAVO, maar verder werd weinig aandacht besteed aan het buitenland. De VVD kon erop te wijzen dat in Groot-Brittannië de Liberal Party (later omgedoopt tot Liberal Democrats) de partij was die, net als de VVD, lid was van de ELD en de Liberale Internationale. Hiermee vermeed de partij de discussie of de VVD zich meer in de Britse

Liberalen of in de Britse Conservatieven herkende, ook al waren de Britse Liberalen uitgesproken tegenstanders van het NAVO-Dubbelbesluit. In Amerika probeerde de VVD met de Democraten en met de Republikeinen contacten te onderhouden.

Een openlijke keuze voor of tegen de Conservatieven of de Republikeinen heeft de VVD nooit gemaakt. De VVD is een liberale partij. De twee grote Amerikaanse partijen noemen zich geen van beide liberaal, de Britse liberalen komen vrijwel nooit in de regering. De VVD is nooit van plan geweest een conservatieve partij te worden, maar heeft evenmin de verstandhouding met de twee mogelijke buitenlandse regerende partijen in gevaar willen brengen. Rechtse politici houden van duidelijke taal, maar soms is zwijgen het beste.

Bronnen en literatuur

Bronnen

Handelingen der Staten-Generaal

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Groningen

Archief VVD

Vrijheid en Democratie (tweewekelijks ledenblad VVD)

Jaargang 1977-1985

Publicaties van de Teldersstichting (wetenschappelijk bureau van de VVD, Den Haag)

Liberaal Reveil (kwartaalblad Teldersstichting)

Jaargang 1977-1985

Geschriften

Geschrift 36 Internationale ontwikkelingen en buitenlands beleid (1980)

Geschrift 43 De Sovjet-Unie en West-Europa (1982)

Geschrift 49 West-Europa en de Verenigde Staten (1983)

Liberale Nota's

A. W. Kröner, *Sovjet Onderhandelingstactiek* (1981)

J. J. C. Voorhoeve, *De modernisering van kernwapens* (1981)

Vraaggesprekken

Dhr. J. D. Blaauw	11 juni, Sassenheim
Prof. mr. F. Bolkestein	27 mei, Amsterdam
Dr. W. F. van Eekelen	23 mei, Den Haag
Mr. F. H. G. de Grave	17 juni, telefonisch
Mr. R. Hazewinkel	mailwisseling
Prof. dr. mr. J. de Ruiter	telefonisch, 1 mei 2014
Prof. dr. J. J. C. Voorhoeve	5 juni, Den Haag
Dhr. H. Wiegel	18 juni, Den Haag
Drs. F. A. Wijsenbeek	mail 1 juli 2014

Websites

<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl>

www.geschiedenis24.nl

www.parlement.com

www.statengeneraaldigitaal.nl

www.teldersstichting.nl

Literatuur

Artikelen in Liberaal Reveil

Aartsen, J. J. van, 'Liberalen naast twee blokken' in: 20:2 (1978), 32-34.

Balje, Ch. L., 'Europese integratie en Atlantisch bondgenootschap. Een pleidooi voor een grotere rol van West-Europa' in 23:2 (1981), 10-23.

Bruggeman, J. G., 'De toekomst van Europa of 'Hands across the sea'' in: 25:2, 7-14.

- 'Het failliet van de Ontspanningspolitiek' in 23:3 (1982), 3-8.

Eekelen, W. F. van, 'De verhouding Europa-Amerika en de defensie-inspanning' in 16:4 (1975), 2-6.

- 'Het Nederlandse Veiligheidsbeleid in evenwicht' in 22:1 (1980), 23-30.
- 'West-Europese defensie. Nieuwe plannen voor een oud probleem' in: 25:4 (1984), 21-24.

Esveld, N. E. H. van, 'De liberalen samen met de confessionelen?' in: 16:3 (1975), 13-15.

Hanf, K., boekbespreking 'De Verenigde Staten in de twintigste eeuw' door M. van Rossem in 26:4 (1985), 145-147.

Grave, F. de, 'De VVD en de jongeren' in: 20:4 (1979), 6-8.

Hoefnagels, H. A. M., 'De PvdA, de VVD en het buitenland' in 23:4 (1982), 34-40.

- 'Dialogoog met D'66' in: 21:3 (1980), 41-42.
- 'Onorthodoxe bespiegelingen' in: 19:4 (1978), 3-6.
- 'Onorthodoxe bespiegelingen' in 25:2 (1984), 3-6.
- 'Wat is liberale buitenlandse politiek?' in: 18:3 (1977), 35-40.
- 'Wij staan er nog niet naast' in: 20:2 (1978), 35-36.

Kaaij, J. W. van der, 'De Sovjet-economie en het Westen' in: 26:1 (1985), 25-30.

Klein, N. P. M., 'Liberalisme, dualisme, monisme' in: 26:3 (1985), 114-116.

Krogt - van Leeuwen, A. van der, boekbespreking 'Waarom de democratieën sterven' door J. F. Revel in 25:2, 24-26

Lantain, R. V. W. M., 'Richtlijn voor de buitenlandse politiek: moralisme of staats-raison?' in: 19:4 (1978), 7-11.

- met M. J. van Emde Boas, en J. W. van der Meulen, 'Non-proliferatie van kernwapens' in: 20:1 (1978), 21-24.

Nederlof, K. A., 'Kernwapens en de verkiezingen' in 22:4 (1981), 53-60.

- 'Kernwapendiscussie in de VVD: Waar is die discussie?' in: 20:4 (1979), 23-25.
- en G. M. de Vries, 'De kleine stapjes van het buitenlands beleid' in 21:4 (1980), 45-49.

Nijpels, E. H. T. M., boekbespreking 'De liberale oplossing' door G. Sorman in 26:2 (1985), 77-80.

- 'Over monisme als strategie' in: 25:4 (1984), 4-7.

Patijn, S., 'De Partij van de Arbeid en de Nederlandse buitenlandse politiek' in 23:4 (1982), 29-33.

Rosenthal, U., 'Margaret Thatcher: een echte Conservative, een klassiek liberaal' in: 53:2 (2013) (gelezen als word-document. Dr. Rosenthal had mij de tekst gemaild)

Scholten, G. H., 'De VVD en de toekomst. Enkele denkbeelden over strategie en tactiek' in: 18:3 (1977), 4-11.

Scholten, P., 'Gemeenten en kruisvluchtwapens' in: 24:5 (1983), 15-19.

Simons, D., 'Het strategisch monisme' in: 26:3 (1985), 112-113.

Voerman, G. en M. van der Linden, 'De VVD en de Europese liberale partijorganisatie' in: 55:1 (2014), 42-48

Voorhoeve, J. J. C., 'Bescherming tegen conflictrampen' in 25:2 (1984), 14-18.

- 'Veiligheid in de jaren tachtig' in 23:2 (1981), 24-32.

Vries, G. M. de, 'Britse politiek' in: 21:1 (1979), 31-36.

- 'Nederland en de NAVO' in 22:2 (1980), 29-39.
- 'Over kettters en verkettering' in 21:4 (1980), 61-65.

Wijsenbeek, F. A., 'Duitsland, een gespleten natie in Europa' in: 26:1 (1985), 23-24.

Secundaire literatuur

Beus, J. W. de, 'Oorsprong en wederkeer van de liberalen' in: J. de Beus, J. van Doorn en P. de Rooy, *De Ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (2^e editie, Amsterdam, 1996), 52-97

Beaufort, F. de, en P. van Schie, 'Vrijheid, en vervolgens... De ideologische ontwikkeling van de VVD' in P. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 137-164

Berkhof, G. C., 'Strategieën zonder wapens – wapens zonder strategieën? Een vergelijking van de strategische programma's van Jimmy Carter en Ronald Reagan' in: M. C. Brands e.a., *Reagan of een ander: maakt het wat uit?* (Den Haag, 1984), 39-65

Bolkestein, F., *Cassandra tegen wil en dank* (Amsterdam, 2013)

- *De engel en het beest. Opstellen over politiek* (Amsterdam, 1990)
- *De intellectuele verleiding* (Amsterdam, 2011)
- *Modern liberalism. Conversations with liberal politicians* (Amsterdam, 1982)
- 'Liberalen, conservatieven en socialisten' in: K. Groenveld en G. A. van der List, Liberalisme en conservatisme. Verslag van een symposium (Den Haag, 1990), 27-45, 30-33.
- 'Neutralism in Europe. The Dutch qualm disease' in: *The Economist*, 5 juni 1982
- *Onverwerkt verleden* (Amsterdam, 1998)

Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland II. De tijd na 1940* (Assen, 1999)

Breedveld, W. en J. Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W. F. de Gaay Fortman* (Amsterdam, 1996)

Couwenberg, S. W., 'Hoe conservatief is Nederland?' in K. Groenveld en G. A. van der List, *Liberalisme en conservatisme. Verslag van een symposium* (Den Haag, 1990), 72-87

Diepen, R. C. van, "Dutch Disease is Better for Peace.' Nederland en het 'kruisraketten debat', 1979-1986' in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter(red), *Confrontatie en Ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag, 2004), 189-205

Eekelen, W. J. van, 'Evenwicht zonder overwicht; de veiligheidsdimensie in de internationale betrekkingen' in Teldersstichting, *Geschrift 36, Internationale ontwikkelingen en buitenlands beleid* (Den Haag, 1980), 40-53

- *Sporen trekken door strategische jaren* (Meppel, 2000)

- Eenennaam, B. J. van, *Achtenveertig Kruisraketten. Hoogspanning in de lage landen* (Den Haag, 1988)
- Evans, E. J., *Thatcher and Thatcherism* (Londen, 2004)
- Gaddis, J. L., *The Cold War. A new history* (Londen, 2007)
- Graaf, B. A. de, *Over de muur : de DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam, 2004)
- Gualthérie van Weezel, H., *Rechts door het midden* (Den Haag, 1994)
- Hellema, D., *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht, 1995; 3e editie 2006)
- 'De Brezjnev-jaren, 1964-1982. De apotheose van de sovjetmacht' in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter(red), *Confrontatie en Ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag, 2004), 21-36
- Heywood, A., *Political Ideologies. An introduction* (Basingstoke, 2012; 5^e editie)
- Hoedeman, J., *Hans Wiegel en het spel om de macht* (Den Haag, 1993)
- Hoffenaar, J., "De baby is er!' De defensienota 1974 en het gevecht over de toekomst van de krijgsmacht' in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter(red), *Confrontatie en Ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag, 2004), 37-58
- Joekes, Th., *Man en Paard. Herinneringen* (Meppel, 1996)
- Judt, T., *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945* (Amsterdam, 2006)
- Klaauw, C. A. van der, *Een diplomatenleven. Memoires* (Amsterdam, 1995)
- Koole, R., P. Lucardie en G. Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie* (Houten, 1988).
- List, G. A. van der, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden, 1995)
- *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier* (Amsterdam, 2005)
 - en K. Groenveld (red), *Liberalisme en conservatisme. Verslag van een symposium* (Den Haag, 1990)
- Lucardie, P. 'De positie van de VVD in het Nederlandse partijstelsel. Invloedrijk maar excentrisch?' in P. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 13-26
- en G. Voerman (red), 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system' in: P. van Schie en G. Voerman, *The dividing line between success and*

failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries (Berlijn, 2006) , 121-141.

Meulen, J. W. van der, 'Mensenrechten en Oost-West-Betrekkingen' in Teldersstichting , *Geschrift 36, Internationale ontwikkelingen en buitenlands beleid* (Den Haag, 1980), 62-68

Ornstein, L. en M. van Weezel, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbouter* (Amsterdam, 1999)

Palmer, R. R., *A history of the Modern World* (New York, 2002)

Puchinger, P., *Gesprek met het kabinet-Van Agt* (Kampen, 1980)

Rosenthal, U., 'Zwevende kiezers, zwevende partijen. Electorale trends' in P. van Schie en G. Voerman, *60 jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 53-92

Schie, P. van en G. Voerman (red), *60 jaar VVD* (Amsterdam, 2008)

Sharp, P., *Thatcher's Diplomacy* (Londen, 1997)

Tijn, J. van en M. van Weezel, *Inzake het kabinet Lubbers* (Amsterdam, 1986)

Urban, G., *Diplomacy and Disillusion at the Court of Margaret Thatcher* (Londen, 1996)

Velde, H. te, , 'De partij van Oud en Wiegel. Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat' in P. van Schie en G. Voerman, *60 jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 27-51

Vermeulen, A., *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam, 2013)

Vonhoff, H. J. L., *Liberale onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (Den Haag, 1998)

Voorhoeve, J. J. C., *Internationale macht en interne autonomie. Een verkenning van de Nederlandse situatie* (Den Haag, 1978)

- *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag, 1978)

Volten, P. M. E., 'Gorbatsjovs jaren en 'de overwinning van het westen'' in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter(red), *Confrontatie en Ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag, 2004), 247-264

Voerman, G. en E. van Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij. De ontwikkeling van de organisatie en de cultuur van de VVD' in P. van Schie en G. Voerman, *60 jaar VVD* (Amsterdam, 2008), 93-135

Wilentz, S., *The Age of Reagan. A history of the end of the Cold War, 1974-2008* (New York, 2008)

Wolf, M., *Het geheim van De Telegraaf* (Amsterdam, 2009)

Zanen, J. van, *Haya: Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie* (Amsterdam, 1994)